

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2020-2021

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
της Αρτέμιδος Ιωάννη Απέργη
A.M.: 7340011120001

**Η προστασία της αξίας του ανθρώπου κατά το Σύνταγμα και το
πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο**

Επιβλέποντες:

- α) Επίκουρη Καθηγήτρια Βασιλική Χρήστου
- β) Καθηγητής Σπυρίδων Βλαχόπουλος
- γ) Επίκουρος Καθηγητής Νικόλαος Παπασπύρου

Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 2021

Copyright © [*Άρτεμις Απέργη, 2021*]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
II. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ	4
1. Έννοια & περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας	4
A. Οι ιστορικές καταβολές του αρ. 2 παρ. 1 Σ.....	5
B. Οι ερμηνείες της ανθρώπινης αξίας.....	8
2. Χαρακτήρας και νομική φύση	21
A. Φορείς και αποδέκτες.....	23
B. Η αξία του ανθρώπου ως ερμηνευτική ρήτρα και ως αυτοτελούς κανόνα δικαίου	28
Γ. Συρροή με ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις.....	29
Δ. Περιορισμοί της αξίας του ανθρώπου	31
III. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ	34
1. Η προστασία της ανθρώπινης αξίας στις ιδρυτικές συνθήκες της Ε.Ε.	34
2. Η προστασία της αξίας του ανθρώπου πριν και μετά τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	36
A. Η νομολογιακή κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας πριν τον Χάρτη ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου	36
B. Η προστασία της ανθρώπινης αξίας στον Χάρτη πριν και μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας	38
3. Η έννοια της ανθρώπινης αξίας στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο	44
4. Η νομική φύση της ανθρώπινης αξίας στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο	46
A. Ως ηθικοπολιτικό θεμέλιο και κατευθυντήρια αρχή	47
B. Ως αυτοτελές δικαίωμα	47
IV. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΩΣΙΑΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ	53
1. Οι εννοιολογικές αποχρώσεις της ανθρώπινης αξίας στο εθνικό και ενωσιακό δίκαιο 53	
2. Η ανθρώπινη αξία ως αρχή και ως δικαίωμα στο εθνικό και στο ενωσιακό δίκαιο	55
3. Η αντιμετώπιση της ανθρώπινης αξίας από τον εθνικό και τον ενωσιακό δικαστή	55
4. Η ανθρώπινη αξία ως μέρος της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών σε σύγκρουση με την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου	57
V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ	58
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	60
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ	62

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο κάθε κρατικής οντότητας, εθνικής ή υπερεθνικής, ο άνθρωπος αποτελεί τη βάση της έννομης τάξης και του δικαίου. Η κεντρική θέση του ατόμου εντός του δικαιοκτικού οικοδομήματος δικαιολογεί και συνάμα επιβάλλει την προστασία του, καθώς χωρίς το ανθρώπινο υποκείμενο, δε θα υπήρχε καν η ανάγκη για κρατική οργάνωση η οποία να διέπεται από κανόνες δικαίου. Η ιδιαίτερη αυτή θέση του ανθρώπου στη φύση και η ανάγκη για προστασία του ανέκυψε από φιλοσοφικής απόψεως από την ιδιότητα του ως έλλογου όντος. Η έλλογη φύση του προσδίδει στον άνθρωπο κάτι παραπάνω, κάτι ξεχωριστό από τα υπόλοιπα έμβια όντα που διαβιούν στον πλανήτη μας. Αυτή η ιδιαίτερη και ξεχωριστή του ιδιότητα μπορεί να αποδοθεί με τον συνοπτικό και ταυτόχρονα γενικότατο όρο «ανθρώπινη αξία». Η αξία είναι έννοια σύμφυτη στο ανθρώπινο είδος από την αρχή της ύπαρξης του, μόλις όμως πρόσφατα, συγκριτικά με την ιστορία της ανθρωπότητας, προέκυψε η ανάγκη για ρητή νομική της κατοχύρωση απέναντι σε κρατικές και μη απειλές. Κυρίως η ευρωπαϊκή πολιτική κουλτούρα, όπως διαμορφώθηκε κυρίως από τη Γαλλική Επανάσταση και τις απόψεις του Jean – Jacques Rousseau, η οποία χαρακτηρίζεται από την αντίληψη ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών χρήζουν κατοχύρωσης και κρατικής προστασίας ως αντίβαρο σε ενδεχόμενα κατάχρησης της κρατικής εξουσίας, πρωτοστάτησε σε κρατικό και ευρωπαϊκό επίπεδο σε προσπάθειες να προσδώσει νομικό περιεχόμενο και κατοχύρωση στην αφηρημένη ηθικοφιλοσοφική έννοια της ανθρώπινης αξίας.

Η παρούσα μελέτη θα ασχοληθεί ακριβώς με τους τρόπους με τους οποίους η εθνική μας έννομη τάξη και το περιβάλλον της ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνει και προστατεύει την ανθρώπινη αξία, μέσα από τις ποικίλες εκφάνσεις της. Σε πρώτο στάδιο θα αναφερθούμε στην έννοια και το περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας, όπως νοείται και προστατεύεται κυρίως στην ελληνική έννομη τάξη, κάνοντας παράλληλα αναφορά στην αναπόσπαστη φιλοσοφική χροιά της αξίας, αλλά και σε πρακτικά παραδείγματα από τη νομολογία που αναδεικνύουν τις διαφορετικές εννοιολογικές της αποχρώσεις. Στη συνέχεια, θα επιχειρηθεί μια ανάλυση της ανθρώπινης αξίας με τη νομική δομή που θα χρησιμοποιούσαμε σε ένα οποιοδήποτε άλλο ανθρώπινο δικαίωμα, πάντα όμως λαμβάνοντας υπόψη τη μοναδική νομική της φύση. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα αναλυθεί η θέση της ανθρώπινης αξίας (ή αξιοπρέπειας) στην ενωσιακή έννομη τάξη. Για την πληρέστερη κατανόηση αυτής θα ξεκινήσουμε από την ιστορική εξέλιξη της εδραίωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ιδιάζουσα έννομη τάξη της ΕΕ, πάντοτε έχοντας ως κέντρο αναφοράς το παράδειγμα της ανθρώπινης αξίας. Τέλος, αφού αναλυθεί η εννοιολογική αντιμετώπιση και η νομική της θέση στο ενωσιακό περιβάλλον, κυρίως μέσα από τη νομολογιακή πρακτική του ενωσιακού δικαστή, θα επιχειρηθεί μια συγκριτική συσχέτιση του τρόπου με τον οποίο η εθνική και η ενωσιακή έννομη τάξη προστατεύουν τον άνθρωπο και την αξία του, μέσα από τη διατύπωση σχετικών συμπερασμάτων και προβληματισμών.

II. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

1. Έννοια & περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας

Το άρθρο 2 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος κατοχυρώνει την αξία του ανθρώπου σε εθνικό επίπεδο, προβλέποντας ότι «*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας*». Η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 εισήχθη το πρώτον με το Σύνταγμα του 1975 και η κατοχύρωση της «αξίας» του ανθρώπου αποτελεί καινοτομία του

ελληνικού συνταγματικού πολιτισμού, η οποία αποτελεί στην πραγματικότητα τη ρητή αναγνώριση της λογικής προϋπόθεσης όλων των κανόνων μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής έννομης τάξης¹.

Συναφείς συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες εξειδικεύουν την έννοια της ανθρώπινης αξίας μπορούν να εξευρεθούν σε διάφορα σημεία του Συντάγματος μας. Άμεσες αναφορές συναντούμε στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ, σύμφωνα με το οποίο «*καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητα του*», το άρθρο 7 παρ. 2 Σ, το οποίο ορίζει ότι «*τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει*», το άρθρο 106 παρ. 2 Σ, το οποίο ορίζει ότι «*η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας [...]*», ενώ στο άρθρο 15 παρ. 2 Σ εξειδικεύεται ότι «*ο άμεσος έλεγχος του κράτους² έχει ως σκοπό [...] το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου*». Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας προκύπτει επίσης σαφώς από τις διατάξεις των άρθρων 4 παρ. 1 και 2 Σ, και 25 παρ. 1-4 Σ, καθώς και από τις περισσότερες διατάξεις που αναφέρονται στα θεμελιώδη δικαιώματα³.

A. Οι ιστορικές καταβολές του αρ. 2 παρ. 1 Σ

α) Η ιστορική συγκυρία που ανέδειξε διεθνώς την ανάγκη προστασίας της ανθρώπινης αξίας

Η τάση προστασίας της ανθρώπινης αξίας, είχε ξεκινήσει σε διεθνές επίπεδο μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την πτώση των φασιστικών καθεστώτων, καθώς η διεθνής κοινότητα επιθυμούσε να διασφαλίσει ότι ανάλογες καταπατήσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως οι θηριωδίες του Ολοκαυτώματος, δε θα ξανασυμβούν στο μέλλον. Λόγω της ιστορικής αυτής συγκυρίας η ρητή καθιέρωση στο Σύνταγμα του 1975 της αρχής της αξίας του ανθρώπου τείνει να ερμηνεύεται σαν μια τομή, η οποία εκφράζει την μετάβαση σε μία ποιοτικά νέα «ανθρωπιστική» έννομη τάξη.

Όπως παρατηρεί σχετικά ο Αριστόβουλος Μάνεσης «*το εννοιολογικό περιεχόμενο αυτής της αρχής, απαλλαγμένο από τις ατομιστικές αντιλήψεις του αστικού φιλελευθερισμού, καθώς και από τις θεωρίες περί φυσικού δικαίου ή περί προ-κρατικών ή υπερ-συνταγματικών ή προ-συνταγματικών αρχών και κανόνων, απηχεί την ιστορική ανάγκη της εποχής μας για την απελευθέρωση του ανθρώπου, τόσο από την πολιτική, όσο και από την κοινωνικοοικονομική καταπίεση που τον “αλλοτριώνουν” και τον “απαξιώνουν”*»⁴.

Συναφώς, ο Ανδρέας Δημητρόπουλος συνδέει την ιστορική συγκυρία ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με την ανάδειξη της θεωρίας του κοινωνικού ανθρωπισμού («*humanisme social*»). Θεωρεί ότι η ιστορική εμπειρία της εφαρμογής του ολοκληρωτισμού που «*εξαφανίζει την ατομικότητα του ανθρώπου και υποτάσσει χωρίς όρια το άτομο στο σύνολο*» κατέδειξε ότι ο κρατισμός δεν μπορούσε να λύσει προβλήματα προστασίας του ανθρώπου. Λόγω αυτού αναδείχθηκε ο κοινωνικός ανθρωπισμός, η θεωρία του οποίου ορίζεται ως η φιλοσοφικοοικονομική

¹ Τ. Βιδάλης, *Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, σε Τιμητικό Τόμο ΣτΕ 75 χρόνια, Εκδ. Σάκκουλα, 2004, σελ. 145.

² Εννοείται στη ραδιοτηλεόραση.

³ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, ΝοΒ, 1980, σελ. 128.

⁴ Α. Μάνεσης, *Ατομικές ελευθερίες*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 113.

τάση, η οποία βασίζεται στην αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας, μακριά τόσο από τον «ατομισμό», όσο και από τον «ετατισμό». Στην ιδεολογία αυτή στηρίχτηκε τόσο η συνταγματική θεωρία του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, όσο και η θεωρία της τριτενέργειας του H.C. Nipperdey⁵. Κέντρο του κοινωνικού ανθρωπισμού είναι η πίστη στην αξία του ανθρώπου και στο πλαίσιο αυτού ανήκει όλη η διεθνής μεταπολεμική τάση προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁶.

Αναφορές σε προστασία κάποιας «έμφυτης» ανθρώπινης αξιοπρέπειας υπήρχαν ήδη από το 1948 στο προοίμιο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών, από το 1947 στο ιταλικό σύνταγμα, ως όριο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (από την οποία διάταξη εμπνεύστηκε και η δική μας διάταξη του αρ. 106 παρ. 2 Σ), στη Διακήρυξη των δικαιωμάτων και ελευθεριών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου του 1989, και κυρίως στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷. Άλλες αναφορές στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια συναντάμε στο ισπανικό και πορτογαλικό σύνταγμα όσον αφορά στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στα πλαίσια της προστασίας της σωματικής και ψυχολογικής προσβολής, η οποία προστατεύεται στο ελληνικό σύνταγμα στη διάταξη του άρθρου 7 παρ. 2 Σ.

β) Η έμπνευση του συντακτικού νομοθέτη του 1975

Έμπνευση επίσης για τον συντακτικό νομοθέτη του 1975 φάνηκε να αποτέλεσε και τα άρθρα 2 και 3 του Ιταλικού Συντάγματος, καθώς αναφέρεται ότι η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 2 στο Σχέδιο του Συντάγματος του 1975 βασίστηκε στα άρθρα 2 και 3 του Ιταλικού Συντάγματος. Η εν λόγω παράγραφος στο Σχέδιο του Συντάγματος μας όριζε ότι *«Η αναγνώριση και προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου υπό της κρατικής εξουσίας αποβλέπει εις την κατοχύρωσιν της εσωτερικής και της διεθνούς ειρήνης και εις την πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου εν ελευθερία και δικαιοσύνη»*.

Περισσότερο απ' όλα όμως, το γερμανικό ομοσπονδιακό σύνταγμα ήταν το πρώτο που διακήρυξε απερίφραστα το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και το καθήκον προστασίας της εκ μέρους του κράτους, ως θεσμική απάντηση στην κατάφορη καταπάτηση της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας από τα εγκλήματα που διέπραξε το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς. Ήταν επόμενο λοιπόν ο συντακτικός μας νομοθέτης του 1975 να χρησιμοποιήσει ως πρότυπο το άρθρο 1 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου (Grundgesetz) της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (τότε Δυτικής) του 1949, ήτοι το Σύνταγμα της Γερμανίας μέχρι και σήμερα, σύμφωνα με το οποίο *«η ανθρώπινη αξιοπρέπεια θα είναι απαραβίαστη. Ο σεβασμός και η προστασίας της θα είναι το καθήκον όλων των κρατικών αρχών»*.

Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, όπως διατυπώνεται στο γερμανικό σύνταγμα, νοηματοδότησε σε μεγάλο βαθμό λίγο αργότερα (το 1956) ο Günter Düring⁸, ο οποίος διατύπωσε, μεταξύ άλλων, τις εξής σκέψεις⁹:

⁵ Βλ. παρακάτω σελ. 27.

⁶ Α. Δημητρόπουλος, ό.π., σελ. 116-117.

⁷ Π.Δ. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, 4^η Έκδοση, 2012, Εκδ. Σάκκουλα, σελ. 896-897.

⁸ Günter Düring, *Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde. Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. I in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes*, 81 AöR (42 n.F.) 1956

⁹ Στις προπαρασκευαστικές συζητήσεις για την ψήφιση του γερμανικού Συντάγματος, αποφασίστηκε ότι η υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας τέθηκε στην αρχή του συνταγματικού κειμένου με σκοπό να τονίσει το συνολικό πνεύμα της νέας κρατικής δομής σε αντίθεση με το ναζιστικό καθεστώς που εξαλείφθηκε τον

- Η διατύπωση ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη υποδεικνύει ότι η εσωτερική αξία της έννοιας θεωρείται σαν κάτι που θα υπάρχει για πάντα και δεν μπορεί να χαθεί.
- Η απαίτηση για αξιοπρέπεια υποχρεώνει το κράτος να σχεδιάζει ολόκληρη την έννομη τάξη του (και το ιδιωτικό δίκαιο) με τέτοιο τρόπο, ώστε η παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δε θα είναι δυνατή ούτε και για εξωκρατικές δυνάμεις.
- Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια παραβιάζεται όποτε ένας άνθρωπος μεταχειρίζεται σαν ένα αντικείμενο, ένα απλό μέσο, μια αντικαταστάσιμη οντότητα¹⁰.

Στις ανωτέρω σκέψεις χαρακτήρισαν την έννοια της ανθρώπινης αξίας και επηρέασαν τον τρόπο που και στη δική μας έννομη τάξη ερμηνεύεται θεωρητικά και νομολογιακά η ανθρώπινη αξία.

γ) Οι συζητήσεις της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής για την ανθρώπινη αξία

Κρίσιμες επίσης για την ανάλυση που θα ακολουθήσει είναι ορισμένες σκέψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με το άρθρο 2, κατά τις συζητήσεις για την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, όπως έχουν καταγραφεί στα Πρακτικά της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής. Στην Εισηγητική Έκθεση μάλιστα της επί του Συντάγματος 1975 Κυβερνητικής Επιτροπής ορίζεται σχετικά με το άρθρο 2 ότι από την ανθρώπινη αξία πηγάζουν όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Ο Δ. Παπασπύρου, ως εισηγητής της πλειοψηφίας είχε εκφράσει για το άρθρο 2 παρ. 1 ότι «το άρθρον τούτο αποτελεί νέαν διάταξιν δια το ημέτερον συνταγματικόν δίκαιον, εκφράζον την κοσμοθεωρητική βάσιν, τον ιδεολογικόν πυρήνα της ουσιαστικής θεμελιώσεως της εννόμου τάξεως και της διαμορφώσεως του όλου συστήματος των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Θέτει ως υπέρτατην αξίαν τον άνθρωπον, αυτήν την απλήν ανθρωπίνην υπόστασιν και εκφράζει τον τελολογικόν χαρακτήρα των λοιπών εν συνεχεία παρατιθεμένων επί μέρους ατομικών δικαιωμάτων. Όταν λέγομεν δε ότι αναγνωρίζομεν τον άνθρωπον ως υπέρτατην αξίαν δεν πρόκειται περί ενός απομεμονωμένου αδιαφόρου εγωιστικού ατόμου, το οποίον καθίσταται προνομιούχον ον εις μίαν ουδετέραν κοινωνικήν οργάνωσιν. Το άρθρον θέτει συγχρόνως και τα πλαίσια, μέσα εις τα οποία κινείται η υπεύθυνος προσωπικότης εκάστου εν συνεργασία μετά των λοιπών, προς επίτευξιν των κοινωνικών αγαθών της ειρήνης και της προόδου»¹¹.

Από την άλλη, ο εισηγητής της μειοψηφίας Γ.Α. Μαγκάκης είχε τονίσει πως «για να συλλάβουμε την ουσία του συνταγματικού θεσμού περί του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας, θα πρέπει να δεχθούμε ότι: Βάσει των κοινωνιστικών αντιλήψεων που άρχισαν να επικρατούν σταδιακά από το τέλος του περασμένου αιώνα και που αποτελούν αναμφισβήτητα μια από τις πιο μεγάλες κατακτήσεις της ανθρωπότητας, έχει διατυπωθεί μια ολόκληρη σειρά ευλόγων – τις περισσότερες

Μάιο του 1945· Βλ. την εισήγηση του αντιπροσώπου v. Mangoldt κατά την 9^η συνάντηση του Βουλευτικού Συμβουλίου, 6 Μαΐου 1949, σε Γ. Δρόσο, *To die for and in constitutional elegance or Terror dignity and Instrumentalization of Human Death: A comment on the decision 1 BvR 357/05 (15th February 2006) of the German Federal Constitutional Court*, δημοσιευμένο στον Τιμητικό Τόμο εις μνήμη του Σταύρου Τσακυράκη, σελ. 14.

¹⁰ Βλ. αναλυτικότερα σε Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 13.

¹¹ Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, σελ. 359, από την παράδοση της 20-1-2021 του τέως Προέδρου της Δημοκρατίας και Επίτιμου Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Π. Παυλόπουλου, στους σπουδαστές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τομέα Δημόσιου Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα *Η αξία του Ανθρώπου και ο Ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του Συντάγματος*.

φορές – περιορισμών στα ανθρώπινα δικαιώματα. Έτσι σχεδόν σε όλα τα σχετικά άρθρα των Συνταγμάτων προβλέπεται ότι, δια νόμου επιτρέπεται αυτός ή εκείνος ο περιορισμός ενός ατομικού δικαιώματος. Υπάρχει όμως ατομικό δικαίωμα που δεν επιδέχεται από τη φύση του κανέναν περιορισμό; Το δικαίωμα που αφορά τον σεβασμό της αξίας του ανθρώπου. Ο σεβασμός αυτός δεν μπορεί και δεν πρέπει να περιορίζεται δια νόμου, γιατί εδώ βρισκόμαστε μπροστά στη μόνη απόλυτη αξία. Γι' αυτό ισχύει η αρχή ότι: "Ο σεβασμός της ανθρώπινης αξίας δεν ημπορεί να τεθεί υπό περιορισμό, τον οποίον θα επιτρέψει νόμος". Τούτο σημαίνει πρακτικώς κάτι πάρα πολύ σημαντικό: ότι όλοι οι περιορισμοί, που διατυπώνονται με νόμο σχετικά με τα ατομικά δικαιώματα, βρίσκουν το έσχατο όριο τους εκεί που η εφαρμογή τους αρχίζει να προσβάλλει τον οφειλόμενο στον άνθρωπο, ως άνθρωπο, σεβασμό»¹².

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, προκύπτει πως η προστασία της αξίας του ανθρώπου ανέκυψε σαν μια αδήριτη ανάγκη, ως μια αρχή η οποία λιγότερο ή περισσότερο πάντα υπήρχε, αλλά και ως ένα ιδιάζον δικαίωμα το οποίο οι έννομες τάξεις παγκοσμίως αποφάσισαν ότι χρήζει ρητής νομικής κατοχύρωσης. Έτσι τέθηκαν οι βάσεις προστασίας της ανθρώπινης αξίας, επί των οποίων χτίστηκαν θεωρίες ως προς τον τρόπο ερμηνείας και ειδικότερης νομικής θεμελίωσης αυτής.

B. Οι ερμηνείες της ανθρώπινης αξίας

Η ανθρώπινη αξία αποτελεί αναμφισβήτητα μια αόριστη, διαλεκτική έννοια, η οποία έχει συνδεθεί με πληθώρα αντικρουόμενων πολιτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί απόλυτα και με ακρίβεια μια έννοια τόσο γενική και φιλοσοφική όσο η ανθρώπινη αξία, για το λόγο ότι όποιος προσπαθήσει να την ορίσει, αναπόφευκτα θα επηρεαστεί και από τη γενικότερη ηθικό - φιλοσοφική του τοποθέτηση¹³. Υποστηρίζεται εξάλλου ότι η ανθρώπινη αξία δεν αποτελεί κάποιο αντικείμενο του εξωτερικού κόσμου, μια ιδιότητα του ανθρώπινου σώματος, που υπόκειται σε σημασιολογικές αξιολογήσεις από την έννομη τάξη, αλλά μια απευθείας εκτίμηση της πολιτείας για τη θέση του ανθρώπου ως «καθαρού» υποκειμένου της ιστορίας και του δικαίου¹⁴.

Η έννοια της ανθρώπινης αξίας, λόγω της γενικότητας της έχει χρησιμοποιηθεί κατά καιρούς για να εκφράσει βαθιά πατερναλιστικές κοσμοθεωρίες, ενώ η νομική της αποτύπωση αντιμετωπίζεται μάλλον αποσπασματικά και πολλές φορές αντιφατικά. Το ελληνικό συνταγματικό κείμενο, όπως και το γερμανικό, δεν περιέχει κάποιον σαφή ορισμό της ανθρώπινης αξίας, με συνέπεια το κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας να γίνεται αντικείμενο ερμηνείας από τη συνταγματική θεωρία και τη νομολογία των δικαστηρίων¹⁵.

---

¹² Β. Τσεβρένης, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια – Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012, σελ. 44.

¹³ Α. Δημητρόπουλος, *ό.π.*, σελ. 129-130.

¹⁴ Βλ. Ι. Μανωλεδάκης, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια: έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας*;, σε Ι. Μανωλεδάκη/С. Pritwitz (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Ελληνογερμανικό Συμπόσιο, Θεσς.

¹⁵ Βέβαια, στη γερμανική έννομη τάξη το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έχει την απόλυτη εξουσία να δώσει στη νομική έννοια της ανθρώπινης αξίας το δεσμευτικό κανονιστικό της περιεχόμενο. Αντίθετα, στην Ελλάδα, λόγω του διάχυτου συστήματος ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, όλα τα δικαστήρια είναι ελεύθερα, εξετάζοντας την εκάστοτε περίπτωση, να ελέγξουν τη συμβατότητα νόμων ή διοικητικών πράξεων με τη διάταξη του 2 παρ. 1 και στα πλαίσια αυτά να κάνουν απόπειρες ερμηνείας της έννοιας της ανθρώπινης αξίας.

Διεθνώς, η νομολογία της ηπειρωτικής Ευρώπης ορισμένες φορές συγχέει την υποχρέωση να μην προσβάλλουμε την ιδιότητα του ανθρώπου ως αυτοσκοπού, με κάποια ατομική μας υποχρέωση να συμπεριφερόμαστε ως «αξιοπρεπείς»¹⁶, ενώ αντίθετα στις ΗΠΑ η τάση της νομολογίας του Supreme Court είναι να αντιμετωπίζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια προς την κατεύθυνση της θεμελίωσης δικαιωμάτων αυτονομίας και ίσης μεταχείρισης¹⁷. Η ελληνική νομολογία έχει κατά καιρούς αποπειραθεί να προσδιορίσει το περιεχόμενο του 2 παρ. 1 Σ και ποιες περιπτώσεις εμπίπτουν σε αυτό. Σε γενικό πλαίσιο, το 2 παρ. 1 Σ αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υπέρτατη αξία της έννομης τάξης και αποτελεί βάση για την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων¹⁸, ενώ σε πληθώρα αποφάσεων συνδέεται η αξία του ανθρώπου με το δικαίωμα στην προσωπικότητα (αν και μάλλον δεν ταυτίζονται)¹⁹.

Στη συνέχεια θα εκτεθούν ορισμένες από τις σημαντικότερες νοηματικές αποχρώσεις που έχουν δοθεί στην ανθρώπινη αξία, αναπτύσσοντας το θεωρητικό τους υπόβαθρο και τις αποτυπώσεις αυτών σε δικαστικές αποφάσεις, του διεθνούς και του εθνικού πεδίου.

α) Η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως ελεύθερου και ίσου έλλογου όντος

Σε πρώτο στάδιο, για να καταφέρουμε να προσδιορίσουμε νομικά την έννοια της ανθρώπινης αξίας πρέπει να την εξετάσουμε σε συνάρτηση με τα προσδιοριστικά της χαρακτηριστικά στο πραγματικό κόσμο. Η αξία του ανθρώπου κλασικά ορίζεται ως η εγγενής εκείνη ιδιότητα, ο απαραβίαστος πυρήνας της προσωπικότητας του ατόμου ως φυσικού υποκειμένου δικαίου που χαρακτηρίζει κάθε έλλογο ον με αυτόνομη βούληση²⁰ και το διακρίνει από τα αντικείμενα ή τα υπόλοιπα άλογα όντα. Ο παραπάνω ορισμός αντιμετωπίζει εννοιολογικά την ανθρώπινη αξία σε συνάρτηση με την πνευματική υπόσταση του ατόμου, προτάσσοντας τη λογική και τη σκέψη, χαρακτηριστικά που αποτελούν αποκλειστικό προνόμιο της ανθρώπινης φύσης.

---

¹⁶ Βλ. παρατηρήσεις του Μ. Rosen, *Dignity, It's History and Meaning*, Cambridge M.A.: Harvard University Press, 2012, σελ. 62-77, ο οποίος σχολιάζει απόφαση του Γαλλικού Συμβουλίου Επικρατείας, σύμφωνα με την οποία σύννομα απαγορεύθηκε παιχνίδι που περιλάμβανε εκτοξεύσεις νάνων, με το σκεπτικό ότι παρουσιάζονται πρόσωπα με αναπηρία ως εκτοξεύσιμα· Βλ. και Ν. Παπασπύρου, *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί – Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019, σελ. 39-40 και ειδικότερα υποσημ. υπ' αρ. 36· Βλ. επίσης ως παράδειγμα σύγχυσης της ανθρώπινης αξίας έτερες έννοιες, την απόφαση ΣτΕ (Ολ) 986/2014, η οποία αναφέρει ότι το σύστημα εξετάσεων για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εξέταση οφείλει να στηρίζεται αποκλειστικά σε ακαδημαϊκά κριτήρια, συναφή με το γνωστικό αντικείμενο φοίτησης, και συγχέει την αξία του ανθρώπου με την έννοια της «αξιοκρατίας», κατά το μέρος που κρίθηκε ειδικότερα με την απόφαση ως όρος προαγωγής του προαναφερθέντος σκοπού η αρχή της ισότητας και της αξιοκρατίας.

¹⁷ Βλ. Υπόθεση *Planned Parenthood of Southeastern Pa. v. Casey*, 505 U.S. 833, 851, 1992, όπου το δικαστήριο έκρινε ότι αποφάσεις κεντρικές για την ατομική αξιοπρέπεια και αυτονομία είναι κεντρικές και για την ελευθερία, όπως προστατεύεται από την 14^η Τροποποίηση. Στην καρδιά της ελευθερίας βρίσκεται το δικαίωμα του ατόμου να καθορίζει την προσωπική του αντίληψη για την ύπαρξη, του νοήματος, του σύμπαντος και του μυστηρίου της ανθρώπινης ζωής. Απόψεις πάνω σε αυτά τα θέματα δε θα μπορούσαν να καθορίσουν τα χαρακτηριστικά της ατομικότητας, αν διαμορφώνονταν κάτω από τον κρατικό καταναγκασμό., βλ. και *Obergefell v. Hodges*, 576 U.S. 2015, η οποία ρητά αξιοποίησε την έννοια της «equal dignity» για να θεμελιώσει το δικαίωμα γάμου μεταξύ των ομόφυλων ζευγαριών. Βλ. Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 39-40, υποσημ. 36.

¹⁸ Βλ. ΣτΕ 1460/1978.

¹⁹ Βλ. παρακάτω για διαφορά αξίας με αξιοπρέπεια.

²⁰ Βλ. όμως και Τ. Βιδάλη, ό.π., σελ. 146, για τον οποίο η σταθερότητα των αξιωμάτων της αξίας του ανθρώπου δοκιμάζεται σε περιπτώσεις που αφορούν, μεταξύ άλλων, την ικανότητα της βούλησης του ατόμου – επομένως, μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν ένας ψυχασθενής ή ένα παιδί απολαμβάνουν μόνο κατ' όνομα την αξία του ανθρώπου, ενώ παραμένουν πρακτικά απροστάτευτοι απέναντι στην πιθανότητα να «χρησιμοποιούνται» για την εξυπηρέτηση των σκοπών εκείνων που αναλαμβάνουν την φροντίδα τους.

- ***Η έκφανση της ανθρώπινης αξίας ως απαγόρευσης μεταχείρισης των ατόμων ως μη έλλογων όντων μέσα από την ελληνική νομολογία***

Ορισμένες από τις χαρακτηριστικές περιπτώσεις προσβολών ανθρώπινης αξίας, τις οποίες έχει αναδείξει η νομολογία ιδιαίτερα των διοικητικών δικαστηρίων της χώρας μας είναι οι εξής: η προσβολή της ζωτικής αυτονομίας κάθε υποκειμένου δικαίου, η κατάφωρη προσβολή γενικών αρχών του δικαίου (όπως η ασφάλεια δικαίου και η προστατευόμενη εμπιστοσύνη), η οποία καταλήγει μέχρι και στην μεταχείριση των ατόμων ως μη έλλογων όντων, είναι περιπτώσεις οι οποίες συνιστούν προσβολές στην αξία του ανθρώπου.

Έχει νομολογηθεί ότι η προσωποκράτηση για χρέη στο δημόσιο, όταν καταργείται το όριο ηλικίας ή διατάσσεται προσωποκράτηση μετά την πάροδο ορισμένου χρόνου από την προηγούμενη, ή αυτή εκτίεται στον ίδιο χώρο με ποινικούς κρατούμενους, προσβάλλει την αξία του ανθρώπου, και σε κάθε περίπτωση το Δημόσιο πρέπει να αποδείξει ότι τηρήθηκε η αρχή της αναλογικότητας και το μέτρο επιβλήθηκε μόνο εξαιτίας δόλιας απόκρυψης περιουσιακών στοιχείων²¹.

Επίσης, έχει κριθεί ότι, εφόσον το Δημόσιο δε γνωστοποιεί συγκεκριμένα κριτήρια βάσει των οποίων επέλεξε νομικούς συμβούλους κατά την άσκηση της διακριτικής του ευχέρειας, ή δε γνωστοποιεί δημόσια έγγραφα σε ενδιαφερόμενο, τα οποία περιέχουν στοιχεία για την υπηρεσιακή του κατάσταση, προσβάλλει την ανθρώπινη αξία²².

Τέλος, τα ελληνικά δικαστήρια έχουν κρίνει ότι οι επαχθείς αναδρομικές ρυθμίσεις που επαναφέρουν παραγραφέντα χρέη στο Δημόσιο προσβάλλουν την αξία του ανθρώπου, καθώς θίγουν την ασφάλεια δικαίου και την προστατευόμενη εμπιστοσύνη του διοικουμένου στη διοίκηση²³.

- ***Ανθρώπινη αξία & ελευθερία***

Ένα άτομο για να έχει ανθρώπινη αξία πρέπει να έχει αυτόνομη βούληση και για να πράττει με βάση αυτήν, ως ανεξάρτητο υποκείμενο δικαίου, πρέπει να είναι ελεύθερο. Θεμελιώδους σημασίας λοιπόν για τον προσδιορισμό της έννοιας της ανθρώπινης αξίας είναι η έννοια της ελευθερίας. Έτσι, μια φιλελεύθερη ερμηνεία της αξίας του ανθρώπου υποδεικνύει ότι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η δυνατότητα αυτεξουσιασμού του ατόμου, η εξουσία δηλαδή του ανθρώπου πάνω στο άτομο του, βρίσκονται αναπόφευκτα εντός του εννοιολογικού περιεχομένου της ανθρώπινης αξίας²⁴.

Κατ' αυτήν την έννοια, η ελευθερία είναι έννοια ασύμβατη με την εργαλειοποίηση του ατόμου, τη μεταχείριση του ως αντικείμενο και όχι ως αυτοσκοπό, όπως επιτάσσει η καντιανή αντίληψη, η οποία θα αναλυθεί παρακάτω. Ταυτόχρονα όμως, η ανθρώπινη αξία οριοθετεί την ελευθερία, καθώς η ελευθερία του ατόμου είναι επιτρεπτή, εφόσον δεν προσβάλλει την ανθρώπινη

²¹ ΣτΕ 1624/2002.

²² ΣτΕ 228/1999, 230/1999, 231/1999, 3130/2000.

²³ ΣτΕ 1508/2002.

²⁴ Βλ. αρ. 5 παρ. 1 Σ, σύμφωνα με το οποίο «καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του».

αξία²⁵. Τα θεμελιώδη δικαιώματα εξάλλου προστατεύονται λόγω του συνδέσμου τους με το φορέα τους, ως πρόσωπου με ικανότητα να διαμορφώνει αυτόνομα και υπεύθυνα τον βίο του²⁶.

Συναφώς λοιπόν, η αξία του ανθρώπου συνδέεται άρρηκτα με τη θέση του σε μία έννομη τάξη ως «υποκείμενο δικαίου», φορέα δηλαδή δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα, καθώς η ικανότητα δικαίου ως στοιχείο της ανθρώπινης αξίας πηγάζει από την ιδιότητα του ατόμου, όπως προαναφέρθηκε, ως έλλογου όντος με αυτόνομη βούληση, το οποίο είναι ελεύθερο να πράττει με βάση αυτή τη βούληση. Έτσι, με την αναφαίρετη στον άνθρωπο ικανότητα δικαίου δε συνάδει ο λεγόμενος «πολιτικός θάνατος», ο οποίος είναι αντισυνταγματικός, προσβάλλοντας ευθέως την αξία του ανθρώπου. Μέχρι το 1952 αναφερόταν ρητώς στα ελληνικά συντάγματα η απαγόρευση του πολιτικού θανάτου, μέχρι που το 1975 θεωρήθηκε αυτονόητη, καθώς καλύπτεται λογικά από το 2 παρ. 1 Σ .

- *Ανθρώπινη αξία & ισότητα*

Ιδιαίτερη έκφραση της αρχής της ισότητας και ίσης μεταχείρισης σε συνάρτηση με την ανθρώπινη αξία είναι η απαγόρευση αθέμιτων διακρίσεων με βάση ορισμένα απαγορευμένα κριτήρια. Τα εν λόγω κριτήρια ανάγονται στον εσωτερικό πυρήνα της ανθρώπινης υπόστασης και αφορούν συγκεκριμένα προστατευόμενα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όπως το χρώμα, το φύλο ή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Κάθε διάκριση με βάση τα παραπάνω κριτήρια είναι κατ' αρχήν μη αποδεκτή και δεν μπορεί να αποτελέσει νομικό θεμέλιο για την επίτευξη δημόσιων ή ιδιωτικών στόχων, καθώς σε μια οργανωμένη κοινωνία κάθε πρόσωπο πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ίσο υποκείμενο του κοινωνικού συνόλου.

Πέρα από τον εσωτερικό πυρήνα της ανθρώπινης υπόστασης, η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας αφορά κάθε άτομο, ανεξαρτήτως σεξουαλικότητας, ηλικίας, οικονομικής κατάστασης ή άλλων ιδιαίτερων σωματικών ή κοινωνιολογικών χαρακτηριστικών, καθώς η κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσης δε σημαίνει ότι η συνταγματική προστασία από τη διάταξη του αρ. 2 παρ. 1 Σ μπορεί να διαβαθμιστεί ανάλογα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των προσώπων.

Κατ' αυτήν την έννοια, η ανθρώπινη αξία βρίσκεται σε άμεση αλληλεπίδραση με την αρχή της ισότητας, η οποία αναλόγως απαγορεύει διακρίσεις του ανθρώπινου γένους ανάλογα με την προσωπική και κοινωνιολογική ταυτότητα. Για τον ίδιο λόγο, η ανθρώπινη αξία συνδέεται με την (στενότερη εννοιολογικά) προστασία της ανθρώπινης προσωπικότητας, η οποία απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ατομικότητας του καθενός²⁷.

β) Η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως αυτοσκοπού

Το περιεχόμενο της προστασίας της ανθρώπινης αξίας, σύμφωνα με την κλασική αντίληψη του Εμμάνουελ Καντ, έγκειται στην απαγόρευση της εργαλειοποίησης του ατόμου, δηλαδή στην επιταγή ότι ο κάθε άνθρωπος ξεχωριστά, πάντοτε πρέπει να αντιμετωπίζεται ως υποκείμενο, ποτέ ως αντικείμενο ή απλό μέσο για την εξυπηρέτηση σκοπών. Είναι παράλληλα ένα στοιχείο με το

²⁵ Α. Δημητρόπουλος, ό.π., σελ. 135-136, 142.

²⁶ Π. Σούρλας, *Δίκαιο και Δικανική κρίση, μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, Ηράκλειο, Παν. Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σελ. 764 – 771.

²⁷ Βλ. όμως και παρακάτω για τη διάκριση των εννοιών αξίας και αξιοπρέπειας.

οποίο συνδέεται αναπόφευκτά άμεσα ή έμμεσα και κάθε κανόνας δικαίου, καθώς ορίζει τον άνθρωπο ως έσχατο σκοπό της ύπαρξης του δικαίου.

Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνει ο Καντ στη «Μεταφυσική των Ηθών», «η ανθρωπότητα είναι αξιοπρέπεια, διότι ο άνθρωπος δεν μπορεί από κανέναν άνθρωπο να χρησιμοποιείται απλώς ως μέσον, αλλά πρέπει πάντοτε να χρησιμοποιείται και ως σκοπός και σε τούτον ακριβώς συνίσταται η αξιοπρέπείά του». Η δεύτερη διατύπωση της «κατηγορικής προστακτικής» του Καντ αναδεικνύει ακριβώς την ουσία της «αξίας» του ανθρώπου ως ευρύτερης έννοιας της αξιοπρέπειας, μέσω της εξής επιταγής: «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου, όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο»²⁸. Αυτή κατά τον Καντ είναι και η ανώτατη αρχή του πρακτικού λόγου, η οποία αποδίδει εύγλωττα το ανθρωπιστικό αίτημα, όπως κατοχυρώθηκε σχεδόν δύο αιώνες μετά στο γερμανικό σύνταγμα. Άμεση απόρροια της είναι ότι ένας δημόσιος σκοπός δεν μπορεί να επιδιώκεται κατά τρόπο που μεταχειρίζεται τον άνθρωπο ως απλό μέσο και πάντως όχι ως αυτοσκοπό²⁹.

Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια του άρθρου 2 παρ. 1 Σ είναι ότι πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας είναι να σέβεται και να προστατεύει την αξία όλων των προσώπων, ως αυτοσκοπών. Συναφώς, από την υποχρέωση αντιμετώπισης των ατόμων ως αυτοσκοπών συνάγεται ότι δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούμε τα άτομα απλώς και μόνο ως μέσα για την επίτευξη κάποιου έτερου σκοπού.

Στο πεδίο άσκησης δημόσιας εξουσίας αυτό σημαίνει ότι το κράτος οφείλει να ενεργεί να ρυθμίζει και να διασφαλίζει την αρχή αντιμετώπισης του ατόμου ως αυτοσκοπού, εξασφαλίζοντας του όρους και προϋποθέσεις αποτελεσματικής άσκησης και προστασίας των δικαιωμάτων του. Στην ιδιωτική σφαίρα, κατά τις συναλλαγές μας μπορεί να χρησιμοποιούμε ως μέσο για την επίτευξη των σκοπών μας κάποιο άτομο, όμως το γεγονός ότι τον αντιμετωπίζουμε σαν ένα έτερο έλλογο ον, το οποίο σχηματίζει αυτόνομα βούληση, σημαίνει πως στην πραγματικότητα δεν τον αντιμετωπίζουμε απλώς και μόνο ως μέσο, αλλά σαν αυτοσκοπό. Όπως σημειώνει ο Ν. Παπασπύρου «το νόημα της καντιανής προσταγής είναι ότι οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε τα άτομα κατά τρόπο που δεν ασεβεί στην 'προσωπικότητά' τους, δηλαδή δεν προσβάλλει την ιδιότητα τους ως διακριτών προσώπων με ικανότητα για άσκηση έλλογης αυτονομίας, εξοπλισμένη με αξίωση για ίσο σεβασμό»³⁰, αρχή που συνιστά και το κανονιστικό υπόβαθρο για την αξιολόγηση της θεμιτής σχέσης μέσου προς σκοπό, σύμφωνα με την «αρχή της θεμιτής συνάφειας».

Για την κατανόηση της πτυχής αυτής της ανθρώπινης αξίας είναι πολύ σημαντικό να αναφερθούμε στη γερμανική νομολογία, η οποία έχει αξιοποιήσει ρητώς την καντιανή αρχή για να διαπιστώσει προσβολές στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο έχει κρίνει πως αντίκειται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια να χρησιμοποιεί κανείς το άτομο ως απλό εργαλείο του κράτους, καθώς και ότι η αρχή ότι κάθε πρόσωπο πρέπει να είναι αυτοσκοπός εφαρμόζεται σε όλα τα πεδία δικαίου³¹.

²⁸ Ε. Καντ, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, από Michael J. Sandel, *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;*, Μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Εκδ. Πόλις, 2011.

²⁹ Βλ. Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 39

³⁰ Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 41.

³¹ Βλ. αναλυτικότερα Ν. Παπασπύρου, ό.π., υποσημ. 35.

Χαρακτηριστική υπόθεση στην οποία η αξία του ανθρώπου ερμηνεύεται σαν απαγόρευση της εργαλειοποίησης του ατόμου και της μεταχείρισης του ως μέσο για την εξυπηρέτηση έτερων σκοπών είναι αυτή της απόφασης της 15-02-2006 του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου³². Σύμφωνα με την απόφαση αυτή, από την υποχρέωση σεβασμού της ανθρώπινης αξίας συνάγεται ότι νόμος που εξουσιοδοτεί τις ένοπλες δυνάμεις – ή τον Υπουργό Άμυνας - να καταρρίψουν επιβατικό αεροσκάφος που έχει καταληφθεί από τρομοκράτες/αεροπειρατές και θεωρείται ότι μπορεί να προβλεφθεί με σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα η κατάρριψη του σε κατοικημένη περιοχή, με σκοπό την προστασία απεριόριστου αριθμού προσώπων στο έδαφος, είναι αντισυνταγματικός. Το διατακτικό του Δικαστηρίου ήταν πως η υποχρέωση του κράτους να προστατεύει τη ζωή των θυμάτων μιας τρομοκρατικής ενέργειας (εν προκειμένω των ανθρώπων που βρίσκονται στο έδαφος, αν θεωρήσουμε πως με απόλυτη βεβαιότητα το αεροπλάνο θα καταρριφθεί, επομένως η ζωή των επιβατών του, είτε καταρριφθεί από τον Υπουργό Άμυνας, είτε από τους τρομοκράτες, είναι χαμένη) υποχωρεί μπροστά στην υποχρέωση του να σέβεται την ανθρώπινη αξία των επιβατών του αεροπλάνου.

Το σκεπτικό πίσω από αυτήν την κρίση συνίσταται στο ότι κατά το Δικαστήριο το κράτος διαθέτοντας μονομερώς τη ζωή των επιβατών του αεροσκάφους, τους αρνείται την αξία που ανήκει στον άνθρωπο καθεαυτόν, καθώς οι επιβάτες και το πλήρωμα μεταχειρίζονται ως απλά αντικείμενα της επιχείρησης διάσωσης. Έτσι, το Δικαστήριο επιλύει το ζήτημα με βάση την προστασία της αξίας (αξιοπρέπειας κατά τη διατύπωση του γερμανικού Συντάγματος) του πληρώματος και των επιβατών του αεροπλάνου, σε συνάρτηση με το (όχι απόλυτο) δικαίωμα στη ζωή. Κατά το Δικαστήριο, ο νόμος που επιβάλλει περιορισμούς στο δικαίωμα στη ζωή πρέπει παράλληλα να εγγυάται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, καθώς η ανθρώπινη ζωή είναι η βάση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία είναι αναφαίρετη.

Το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο φαίνεται να συστρατεύεται απολύτως με την κλασική καντιανή άποψη, ότι δηλαδή ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου απαγορεύει στο κράτος να διαθέτει τη ζωή οποιουδήποτε ατόμου απλώς ως μέσο για έναν άλλο σκοπό, έστω κι αν αυτός ο σκοπός είναι η διάσωση της ζωής πληθώρας ανθρώπων³³. Η θεσμική αντανάκλαση της παραπάνω δεοντοκρατικής θεώρησης της ανθρώπινης αξίας συνίσταται στη θέση της ως ουσιαστικού θεμελίου του σύγχρονου συνταγματικού κράτους, παρά μιας σταθμιζόμενης αρχής. Η απόφαση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου³⁴ (αλλά και γενικότερα η γερμανική νομολογία) συνηγορεί σαφώς σε πρόταξη της ιδέας πως η ανθρώπινη αξία δεν επιδέχεται σταθμίσεις, αλλά διέπει, κατευθύνει και περιορίζει τις σταθμίσεις, όπου αυτές χρειάζονται³⁵. Εν προκειμένω, η

³² Απόφαση 1 BvR 357/05 (15-02-2006) του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

³³ Πρβλ. Μυλωνόπουλος, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος I*, Αθήνα: Δίκαιο & Οικονομία, 2007, υποσημ. 30, για την αντίστοιχη περίπτωση του διάσημου παραδείγματος της αλλαγής πορείας του τραμ που κατευθύνεται σε πολλά άτομα ώστε να θυσιάσει ένα μόνο άτομο. Η θεωρία του ποινικού δικαίου στην Ελλάδα και στη Γερμανία δέχεται, σχεδόν ομόφωνα, ότι δεν επιτρέπεται ο οδηγός να μεταβάλει την πορεία του τραμ, διότι αυτό συνεπάγεται τη θυσία μίας ζωής για τη διάσωση πλειόνων, με ευθεία στάθμιση, ενώ η κρατούσα θεωρία στην αγγλοσαξωνική σκέψη είναι ότι ο οδηγός έχει την ευχέρεια να μετακυλήσει τον ήδη εκδηλωθέντα κίνδυνο από τα πολλά άτομα στον έναν άνθρωπο. Βλ. Ν. Παπασπύρου, *ό.π.*, σελ. 62.

³⁴ Την οποία χαρακτηρίζει ορθή ο Δαγτόγλου, βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 899.

³⁵ J. Bernstorff, *The Dispute About Human Dignity and Ethical Absolutism in the Field of Fundamental and Human Rights Protection: Defending a Deontic Understanding of Rights* σε D. Grimm, A. Kemmerer & C. Mollers (επιμ.), *Human Dignity in Context, Explorations of a Contested Concept*, Hart – Nomos, 2018, σελ. 289· Ν. Παπασπύρου, *ό.π.*, σελ. 43· Βλ. και Θ. Αντωνίου, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, Αθήνα, Αντ. Σάκκουλας, 2010.

δεοντοκρατική θεώρηση εισηγείται την απαγόρευση της αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής – προσβολή ανθρώπινης αξιοπρέπειας – προσβολή σωματικής ακεραιότητας, ακόμη κι αν μια τέτοια ενέργεια θα ήταν απολύτως απαραίτητη για την προστασία της ζωής μεγάλου αριθμού προσώπων³⁶. Παράλληλα, απορρίπτει ωφελμιστικές θεωρήσεις στάθμισης κόστους – ωφέλους, καθώς «το κράτος δεν πρέπει να προστατεύει την πλειοψηφία των πολιτών του σκοτώνοντας επίτηδες τη μειοψηφία – εν προκειμένω το πλήρωμα και τους επιβάτες ενός αεροσκάφους. Η στάθμιση ζωής έναντι ζωής με βάση το κριτήριο του πόσοι άνθρωποι θα επηρεαστούν από τη μία πλευρά και πόσοι από την άλλη είναι απαράδεκτη»³⁷.

Ο απόλυτος τρόπος με τον οποίο η γερμανική νομολογία αντιμετωπίζει την ανθρώπινη αξία, όπως εκφράζεται στην ανωτέρω απόφαση, δεν έχει μείνει χωρίς προβληματισμό και αμφισβητήσεις³⁸ από τη θεωρία³⁹. Αρχικά, έχει διατυπωθεί ότι η κρίση σχετικά με το τι αντιστοιχεί στην έννοια της ανθρώπινης αξίας μπορεί να βασιστεί μόνο στο τωρινό επίπεδο αντίληψης της και δεν μπορεί να έχει κάποιο διαχρονικό και αντικειμενικό περιεχόμενο, καθώς η έννοια αυτή υπάρχει εδώ και αιώνες και νοηματοδοτείται διαφορετικά ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες που έχει διανύσει η ανθρωπότητα⁴⁰. Το πρόβλημα που αναδεικνύεται και στην συγκεκριμένη υπόθεση έγκειται ακριβώς σε αυτό: ότι ο σεβασμός της ανθρώπινης αξίας έχει έναν ιδεαλιστικό πυρήνα που δεν μπορεί να σχετικοποιηθεί, ενώ αντίθετα, σε μία ανοιχτή κοινωνία και ιδιαίτερα σε οριακές περιπτώσεις συγκρούσεων, όπως η συγκεκριμένη, πρέπει πάντα να δίνεται ένα νέο ξεχωριστό νόημα της ανθρώπινης αξίας⁴¹.

Εν προκειμένω, το Δικαστήριο φαίνεται να αγνοεί όλες τις πραγματικές συγκυρίες που εκτυλίσσονται γύρω του και χρησιμοποιεί την έννοια της ανθρώπινης αξίας απόλυτα ιδωμένη και αποκομμένη από την πραγματικότητα. Το γερμανικό δικαστήριο χάνει την ευκαιρία να τοποθετηθεί και να διαμορφώσει την έννοια της ανθρώπινης αξίας σε συνάρτηση με το ιδιαίτερα επιτακτικό φαινόμενο της τρομοκρατίας, καθώς η παραδοσιακή διδασκαλία που απηχεί η εν λόγω απόφαση αδυνατεί να κατανοήσει το διεθνή προβληματισμό που εκτείνεται σε περιπτώσεις θεμιτής θετικής προσβολής της ζωής στο πλαίσιο διαχείρισης κινδύνων που εκδηλώνονται κατά πλειόνων προσώπων, καταλήγοντας έτσι σε μοιρολατρία⁴².

³⁶ Αυτή είναι και η μάλλον κρατούσα θέση στη θεωρία, η οποία αντιμετωπίζει την ανθρώπινη αξία και την ανθρώπινη ζωή ως απόλυτες αξίες, μη δεκτικές οποιασδήποτε στάθμισης η οποία διέπεται από «ωφελμιστικού» χαρακτήρα, ποσοτικά ή ποιοτικά κριτήρια. Βλ. ενδεικτικά Μυλωνόπουλο, ό.π., σελ. 490· Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 55.

³⁷ Απόφαση I BvR 357/05, παρ. 38.

³⁸ Ορισμένοι οπαδοί δεοντοκρατικών θεωριών φρονούν ότι δύνανται να υπάρχουν όλως εξαιρετικές συνθήκες που δικαιολογούν τη θυσία ενός ατόμου ως μέσο διάσωσης ενός «υπέρτατου αγαθού». Βλ. Eyal Zamir & Barak Medina, *Law, Economics and Morality*, Oxford University Press, 2010, κεφ. 2. σε Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 64 και ιδιαίτερα υποσημ. 75.

³⁹ Βλ. M. Kumm, *Political Liberalism and the Structure of Rights: On the Place and Limits of the Proportionality Requirement* σε G. Pavlakos (επιμ.), *Law, Rights and Discourse: The Legal Philosophy of Robert Alexy*, Oxford: Hart Publishing, 2007, σελ. 131, 155-156· M. Kumm & A. Walen, *Human Dignity and Proportionality, Deontic Pluralism in Balancing* σε Grant Huscroft, Bradley W. Miller & Gregoire Webber (επιμ.), *Proportionality and the Rule of Law: Rights, Justification, Reasoning*, Cambridge University Press, 2014, σελ. 67.

⁴⁰ Στη ρωμαϊκή κληρονομιά (ως «dignitas», τόσο με ηθική όσο και με κοινωνικοπολιτική χροιά), στη χριστιανική παράδοση (συνδεδεμένη με τη δημιουργία των ανθρώπων κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού), στο Διαφωτισμό (όπως έλαβε τη σύγχρονη μορφή της από τον Καντ), τον 20^ο αιώνα (ως τρόπο αποκήρυξης του ναζιστικού καθεστώτος), αλλά και σήμερα με αφορμή την προστασία των προσφύγων ή τα δικαιώματα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας.

⁴¹ Di Fabio, in *Maunz-Düring*, 2.2, παρ. 12 σε Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 19.

⁴² Βλ. Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 62-65. Παρ' όλα αυτά, καταλήγει εν προκειμένω να χαρακτηρίζει ορθή τη συγκεκριμένη απόφαση, καθώς ο θάνατος αθώων επιβατών είναι η άμεση συνέπεια του μέσου της κατάρριψης του αεροπλάνου Δέχεται όμως πως είναι ένα ζήτημα στο οποίο μια σειρά παραμέτρων μπορούν να είναι κρίσιμες και να κάνουν τη διαφορά στο κατά πόσο είναι θεμιτή η κατάρριψη του αεροπλάνου ή όχι (π.χ. η βεβαιότητα του επικείμενου

Αντιμετωπίζοντας την παρούσα περίπτωση της απαγόρευσης εργαλειοποίησης συνδυαστικά με τις ανωτέρω αναλυόμενες έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας, μπορούμε να καταλήξουμε πως η έννοια της ανθρώπινης αξίας είναι μάλλον αδύνατον να ιδωθεί μόνη της, αποκομμένη από την ελευθερία και την ισότητα, καθώς υπάρχει κίνδυνος να ανοίξει χώρο για μεταφυσικές και ηθικιστικές αντιλήψεις στο νομικό πεδίο⁴³. Η διαλεκτική σχέση αξίας, ελευθερίας και ισότητας είναι αυτή που μπορεί να εμποδίσει τον εφαρμοστή του δικαίου από το να συσχετίσει την ανθρώπινη αξία αποκλειστικά και μόνο με την καντιανή θεώρηση της «απαγόρευσης της εργαλειοποίησης», καθώς με αυτόν τον τρόπο ίσως η έννοια της να έχανε κάτι σημαντικό από την συνολικότητα της ανθρώπινης ζωής και ύπαρξης.

- ***Η έκφραση της ανθρώπινης αξίας ως απαγόρευσης εργαλειοποίησης του ατόμου μέσα από την ελληνική νομολογία***

Η ελληνική νομολογία έχει επίσης εξετάσει το ζήτημα της απαγορευμένης υποβίβασης του ατόμου σε απλό μέσο για την επίτευξη έτερων δημόσιων πολιτικών. Με την ΣτΕ (Ολ) 1972/2012 το δικαστήριο έκρινε αντισυνταγματική διάταξη που προέβλεπε τη διακοπή του ηλεκτρικού ρεύματος σε καταναλωτή που δεν είχε καταβάλει το έκτακτο ειδικό τέλος ηλεκτροδοτούμενων δομημένων επιφανειών, καθώς «η επιδίωξη διασφάλισης της καταβολής νομίμως προβλεπόμενης φορολογικής επιβαρύνσεως συνιστά σκοπό θεμιτό μεν καθεαυτό, όμως άσχετο με το αντικείμενο της συμβάσεως παροχής ηλεκτρικού ρεύματος» (εφαρμόζοντας την αρχή της θεμιτής συνάφειας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω). Συγκλίνουσες γνώμες διατύπωσαν την κρίση ότι το μέτρο της διακοπής του ηλεκτρικού ρεύματος ως μέτρο καταναγκασμού για την εκπλήρωση φορολογικών υποχρεώσεων στερεί από το άτομο κοινωνικό αγαθό ζωτικής σημασίας και «υποβιβάζει τον άνθρωπο από υποκείμενο της εννόμου τάξεως σε απλό μέσο για την επίτευξη (οσονδήποτε σοβαρών, αδιάφορο) δημόσιων σκοπών»⁴⁴. Αν και το δικαστήριο επικαλείται το άρθρο 5 παρ. 1, παρατηρούμε πως στην πραγματικότητα εφαρμόζει την αρχή της αξίας του ανθρώπου υπό την επιταγή να αντιμετωπίζεται κάθε άνθρωπος ως αυτοσκοπό και να μην υποβιβάζεται ποτέ σε μέσο, με βάση την καντιανή αρχή, συνδέοντας την με την ανάγκη να απολαμβάνει πάντοτε ο άνθρωπος ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης.

Περαιτέρω, θέμα αντίθεσης με την αξία του ανθρώπου είχε θέσει το άρθρο 62 περ. β) του Κώδικα Πολιτικών και Στρατιωτικών Συντάξεων, το οποίο όριζε ότι το δικαίωμα σύνταξης χάνεται αν ο δικαιούχος καταδικαστεί αμετάκλητα για αδικήματα που στρέφονταν κατά του Δημοσίου. Αρχικά η ελληνική νομολογία είχε δεχθεί τη συνταγματικότητα της διάταξης, όμως όταν το ζήτημα εισήχθη στο ΕΔΔΑ, αυτό έκρινε, μεταξύ άλλων, πως το μέτρο συνεπαγόταν ολική αποστέρηση του βασικού μέσου διαβίωσης ενός προσώπου (όταν βρίσκεται σε ηλικία συνταξιοδότησης), ενώ η ποινική συμπεριφορά δε βρίσκεται σε αιτιώδη συνάφεια με το δικαίωμα σύνταξης⁴⁵. Κατόπιν της καταδικαστικής απόφασης από το ΕΔΔΑ, η ελληνική νομολογία έκρινε ότι η διάταξη είναι αντίθετη στην ΕΣΔΑ και στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ, καθώς «η οριστική

θανάτου των επιβατών, η μετατόπιση της πορείας του αεροπλάνου τελευταία στιγμή ώστε να μην πέσει σε κατοικημένη περιοχή, η κατεύθυνση του αεροπλάνου σε πυρηνικό εργοστάσιο απειλώντας να αφανίσει τη ζωή από ευρύτερες περιοχές κτλ.).

⁴³ Ακριβώς όπως η ελευθερία μόνη της φέρει τον κίνδυνο του κοινωνικού Δαρβινισμού, ενώ η ισότητα μόνη της φέρει τον κίνδυνο της ισοπέδωσης. Βλ. σχετικά Susanne Baer, *Dignity, Liberty, Equality: A Fundamental Rights Triangle of Constitutionalism*, 59 University of Toronto Law Journal, σελ. 435.

⁴⁴ Βλ. Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 128-129.

⁴⁵ Βλ. ΕΔΔΑ, Απόφαση της 22^{ης} Οκτωβρίου 2009 (αρ. 39574/07).

απώλεια του συνόλου της σύνταξης και όχι μόνο ποσοστού της, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι μέρος αυτής αντιστοιχεί σε καταβληθείσες εισφορές, και μάλιστα αυτοδικαίως, ήτοι χωρίς να καταλείπεται κανένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, καθώς και η απώλεια όλων των παροχών κοινωνικής ασφάλισης, συμπεριλαμβανομένων και των παροχών ασφάλισης λόγω ασθένειας, συνιστά μέτρο ιδιαίτερα επαχθές για τον εξελθόντα από την ενεργό υπηρεσία δημόσιο υπάλληλο, που τον ακολουθεί μέχρι το πέρας του βίου του και θέτει σε κίνδυνο τη διαβίωση του, στερώντας από αυτόν τα στοιχειώδη μέσα για την αντιμετώπιση των βιοτικών του αναγκών σε μια ηλικία κατά την οποία η δυνατότητα αναπλήρωσης της σύνταξής του, μέσω άλλων πόρων, είναι σε μεγάλο βαθμό αβέβαιη, αν όχι ανύπαρκτη. Άλλωστε η ποινικώς κολάσιμη συμπεριφορά του υπαλλήλου, ανεξαρτήτως αν είναι πλημμεληματική ή κακουργηματική, δεν τελεί σε άμεση σχέση με το συνταξιοδοτικό καθεστώς αυτού, ώστε να μπορεί να καταστεί κριτήριο για την απώλεια του συνταξιοδοτικού του δικαιώματος, αλλά σχετίζεται άμεσα με την υπηρεσιακή του κατάσταση, δυνάμενη να οδηγήσει στην απόλυση του υπαλλήλου»⁴⁶.

Οι εν λόγω αποφάσεις εντάσσονται και στις περιπτώσεις όπου υπάρχει παραβίαση της αξίας του ανθρώπου λόγω στέρησης αυτού ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης. Ωστόσο, θεωρούμε ότι το νοηματικό βάρος τους αφορά ότι δεν αντιμετωπίζουν το άτομο ως αυτοσκοπό, αλλά ως ένα μέσο για την επίτευξη δημοσίων σκοπών.

Αξία αναφοράς είναι επίσης η απόφαση του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου, με την οποία κρίθηκε ότι ο θεσμός της προσωπικής κράτησης (η οποία αξιοποιείται ως παράδειγμα και παρακάτω) για την εξόφληση χρεών εργαλειοποιεί το ίδιο το σώμα του οφειλέτη και άρα αντίκειται στην αξία του ανθρώπου, ώστε να μην μπορεί να εφαρμοστεί καν η αρχή της αναλογικότητας⁴⁷.

- Η ειδικότερη έκφανση της ανθρώπινης αξίας ως απαγόρευσης των βασανιστηρίων υπό το 7 παρ. 2 Σ

Σε διεθνές επίπεδο, φαίνεται να υπάρχει ένα κοινό consensus των «δυτικών» ιδίως κρατών σε περιπτώσεις στις οποίες η μεταχείριση του ατόμου ως μέσο ή αντικείμενο προσβάλλει την ανθρώπινη αξία⁴⁸. Τα βασανιστήρια είναι από τις κραυγαλέες περιπτώσεις προσβολής της ανθρώπινης αξίας – αξιοπρέπειας και τυγχάνουν στη χώρα μας ειδικότερης συνταγματικής προστασίας, μέσω του άρθρου 7 παρ. 2 Σ.

Η ελληνική νομολογία υπερασπίζει την απαγόρευση των βασανιστηρίων ανάγοντας την στην προστασία της ανθρώπινης αξίας, καθώς φρονεί ότι «με το έγκλημα προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν προσβάλλονται μόνο τα έννομα αγαθά του ατόμου, τα οποία ούτως ή άλλως προστατεύονται και από άλλες διατάξεις του ΠΚ, αλλά κυρίως η ίδια η υπόσταση της Πολιτείας, η οποία -όντας δημοκρατική-, αισθάνεται βαθύτατα προσβεβλημένη η ίδια από τη διαστροφή της εξουσίας της με “απάνθρωπες πράξεις” που κακοποιούν και εκμηδενίζουν την ανθρώπινη αξία»⁴⁹. Παρ’ όλα αυτά, η χώρα μας έχει καταδικαστεί από το ΕΔΔΑ το 2011 για παραβίαση του άρθρου

⁴⁶ ΕΣ Ολ 477/2014, βλ. Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 131-133.

⁴⁷ ΑΕΔ 1/2010.

⁴⁸ Ακραίο ιστορικό παράδειγμα αποτελεί η ακούσια αφαίρεση της ζωής ανιάτων ασθενών, παιδιών με νοητική υστέρηση και αναπήρων κατά την εποχή του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία, με σκοπό κάποια «εθνοκάθαρση».

⁴⁹ Βλ. ΣυμβΣτρΛαρ 111/1995 σε Β. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 58-60. Βλ. και ΑΠ 1091/1992 για τους εξαναγκασμούς (καψώνια) στα οποία υποβάλλονται οι στρατευμένοι.

3 ΕΣΔΑ περί απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης και τιμωρίας, σχετικά με ανάλογη μεταχείριση σε αλλοδαπούς που εισέρχονται παράνομα στην Ελλάδα και υποβάλλουν αίτημα παροχής ασύλου⁵⁰.

Στον επιστημονικό τομέα, και ιδίως αυτόν της ιατρικής και βιοϊατρικής⁵¹, χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η διεξαγωγή πειραμάτων και ερευνών χωρίς τη βούληση του ασθενούς, η επιλογή του γενετικού υλικού κατά τη διαδικασία αναπαραγωγής, η έρευνα του ψυχικού ή μνημονικού κόσμου του ατόμου με μηχανικά μέσα, η χρήση απάνθρωπων ή εξευτελιστικών μέσων για την επίτευξη ιατρικών σκοπών (π.χ. βασανιστηρίων για τη διεξαγωγή μιας εγχείρησης) ή η μετά θάνατον άνευ όρων αντιμετώπιση του ανθρώπινου σώματος αποκλειστικά ως μέσου για επιστημονική έρευνα. Στις παραπάνω περιπτώσεις το άτομο ή ο εκάστοτε ασθενής που συμμετέχει σε ιατρικές ή ερευνητικές διαδικασίες πρέπει να διατηρεί το χαρακτήρα του ως υποκείμενο και να μην υποβιβάζεται σε αντικείμενο. Κομβική ως προς αυτό είναι συνεπώς η *συναίνεση* του ασθενούς σε όποια πράξη αφορά το άτομο του και το σώμα του.

Περαιτέρω, γίνεται κοινώς δεκτό πως στο πλαίσιο του ποινικού δικαίου, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης σε φυλακές, η άσκηση βασανιστηρίων από τα αστυνομικά όργανα, η εξευτελιστική μεταχείριση κρατουμένων ή καταδικασθέντων προσβάλλουν την ανθρώπινη αξία, υπό το πρίσμα του άρθρου 7 παρ. 2 Σ. Σε αυτό το πλαίσιο που εξετάζουμε, πιο χαρακτηριστική περίπτωση εργαλειοποίησης του ατόμου και προσβολής της αξίας του συνιστά η χρήση αθέμιτων μεθόδων ανακρίσεως για τη διαλεύκανση αξιοποιώνων πράξεων, η χρήση ανιχνευτή ψεύδους ή χημικών, ή η πλήση εγκεφάλου.

γ) Η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως αξιοπρεπούς όντος με προσωπικότητα

- Η διαφορά της αξίας από την αξιοπρέπεια

Αφού αναλύθηκε το βασικό ηθικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο της ανθρώπινης αξίας, με τις αντίστοιχες νομικές του προεκτάσεις, σκόπιμο είναι να αναφερθούμε στη διχογνωμία που εκφράζεται διαχρονικά σχετικά με το αν ταυτίζονται ή όχι η έννοια αξία και η έννοια αξιοπρέπεια. Είναι βέβαιο πως ο συντακτικός μας νομοθέτης, εν αντιθέσει με το γερμανικό πρότυπο, τις διατυπώσεις των διεθνών κειμένων, και των συνταγμάτων της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, συνειδητώς προέκρινε τον όρο «αξία» από τον όρο «αξιοπρέπεια». Ο Γ.Α. Μαγκάκης στις συζητήσεις για την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 σχετικά με το αρ. 2 παρ. 1 Σ, είχε εκφράσει ότι προτιμά τη λέξη αξία από τη λέξη αξιοπρέπεια, «γιατί η αξιοπρέπεια σημαίνει μόνο την αξία σε σχέση με άλλους, ενώ η λέξη αξία εκφράζει την ουσία, που είναι δεδομένη χωρίς συσχετισμό με τρίτους»⁵².

Η αξία κατ' αυτήν την έννοια είναι έννοια ευρύτερη, συνδεδεμένη με την ύπαρξη του ανθρώπου, σε αντιδιαστολή με την αξιοπρέπεια, η οποία προσιδιάζει στην προστασία της

⁵⁰ ΕΛΔΑ, Μ. S.S. v Belgium and Greece, 21 Ιανουαρίου 2011, σε Β. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 60.

⁵¹ Βλ. Φ. Παναγοπούλου – Κουντατζή, *Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας*, ΕφημΔΔ - 5/2010., σελ. 741-743, για την οποία τα πολύπλοκα βιοϊατρικά και βιοηθικά ζητήματα δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν αποκλειστικά μέσω της ανθρώπινης αξίας. Θα ήταν συνεπέστερο δογματικά να αντιμετωπίζονται από ειδικά ατομικά δικαιώματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αρνητική διάσταση του δικαιώματος στη ζωή αναφορικά με το δικαίωμα του ατόμου να αποφασίσει το τέλος της ζωής.

⁵² Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975, Συνεδρίαση της Β' Υποεπιτροπής της 29ης Ιανουαρίου 1975, σελ. 418, από ομοίως ως άνω.

προσωπικότητας του εκάστοτε ανθρώπου⁵³ και συνδέεται κυρίως με την κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης φύσης⁵⁴. Η αξία δε νοείται ως προϊόν κοινωνικής σχέσης, αλλά ως ένα «κατόφλι» που δεν επιδέχεται σχετικοποιήσεις οι οποίες οφείλονται σε κοινωνικά δεδομένα (π.χ. εμφάνιση ή δραστηριότητα), αλλά είναι δεδομένη και ακριβώς η ίδια με όλων των υπολοίπων ατόμων⁵⁵.

Περαιτέρω, τίθεται ο προβληματισμός κατά πόσον το Σύνταγμα μπορεί να προστατεύει μία έννοια όπως η ανθρώπινη αξία, η οποία έχει έντονες φιλοσοφικές και θεολογικές καταβολές. Ο Δαγτόγλου παρατηρεί πως ο κοινωνικός συσχετισμός της έννοιας της αξιοπρέπειας την καθιστά προσφορότερο αντικείμενο συνταγματικής προστασίας εν αντιθέσει με τη φιλοσοφική έννοια της αξίας, χωρίς όμως κατά τη γνώμη του το ζήτημα να έχει συγκεκριμένες πρακτικές νομικές επιπτώσεις⁵⁶. Αντίθετα, ο Δημητρόπουλος θεωρεί πως οι διαφορές ανάμεσα στις δύο έννοιες δεν έχουν μόνο θεωρητικό χαρακτήρα, αλλά η σημασία τους ανάγεται στη μορφή και το περιεχόμενο του κοινωνικού κράτους. Το κράτος υποχρεούται να σέβεται και να προστατεύει την ανθρώπινη αξία σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από την υποχρέωση προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁵⁷.

Περαιτέρω, η ευρύτητα της έννοιας της αξίας σε σχέση με την αξιοπρέπεια προκύπτει και συστηματικά στο Σύνταγμά μας, λόγω της θέσης της αξίας του ανθρώπου ως διάταξης καθορίζουσας τη μορφή του πολιτεύματος, σε αντιδιαστολή με την αξιοπρέπεια, η οποία προστατεύεται ως ατομικό δικαίωμα.

Παρ' όλα αυτά, η κρατούσα σήμερα άποψη, με την οποία συντάσσεται και η παρούσα μελέτη, είναι ότι μάλλον αξία και αξιοπρέπεια χρησιμοποιούνται στο ελληνικό σύνταγμα πρακτικά με την ίδια έννοια⁵⁸. Όπως αναλύθηκε παραπάνω, η θεώρηση της ανθρώπινης αξίας ως χαρακτηριστικό κάθε έλλογου όντος με αυτόνομη βούληση, μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο ελευθερίας και ισότητας, καταδεικνύει και τη στενότερη σύνδεση της έννοιας της αξίας με την ειδικότερα προστατευόμενη προσωπικότητα του ατόμου, η οποία περιγράφεται με τον όρο «αξιοπρέπεια». Η σύνδεση τους είναι αναντίρρητη, καθώς η εσωτερική αξία που διαθέτει ο άνθρωπος είναι ακριβώς η αξιοπρέπεια του, η οποία επιβάλλει τον σεβασμό εκ μέρους των τρίτων⁵⁹. Ακριβώς όπως η αρχή του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση αθέμιτα κριτήρια που ανάγονται στον πυρήνα της ατομικότητας και κοινωνικής υπόστασης του καθενός (φυλή, φύλο, θρησκευτικές πεποιθήσεις, σεξουαλικότητα κτλ.), έτσι και το ειδικότερο δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας – προσωπικότητας (όπως εκφράζεται στο ελληνικό σύνταγμα στο άρθρο 5 παρ. 1) απαγορεύει τη διαβάθμιση της προστασίας ανάλογα με το status και την ταυτότητα του καθενός.

---

⁵³ Κατά τον Π. Παυλόπουλο, ό.π., ενώ η ανθρώπινη αξία κατοχυρώνεται ως ευρύτερη έννοια στο αρ. 2 παρ. 1 Σ, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δηλώνει την προσωπικότητα κάθε ατόμου, όπως κατοχυρώνεται ειδικότερα ως θεμελιώδες δικαίωμα στο άρθρο 5 παρ. 1 Σ.

⁵⁴ Αντίθετος ο Δημητρόπουλος, ο οποίος, παρόλο που δέχεται πως οι έννοιες ανθρώπινη αξία και αξιοπρέπεια δεν ταυτίζονται, θεωρεί παρ' όλα αυτά πως ως έννοια είδους η ανθρώπινη αξία ταυτίζεται με την προσωπικότητα. Δηλαδή, η προσωπικότητα είναι η ανθρώπινη αξία του συγκεκριμένου ατόμου και αντίστροφα η ανθρώπινη αξία προσδίδει ουσιαστικό περιεχόμενο στην προσωπικότητα, την οποία και οριοθετεί. Βλ. Α. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 128-132.

⁵⁵ Τ. Βιδάλης, ό.π., σελ. 148.

⁵⁶ Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 897.

⁵⁷ Για παράδειγμα η υποχρέωση παροχής των υλικών μέσων για την εξασφάλιση της υγείας, της παιδείας, της εργασίας, της κατοικίας κ.α., αν και δε συνδέεται πάντα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, πάντως ανήκει στο περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας. Βλ. Α. Δημητρόπουλο, ό.π., υποσημ. 63.

⁵⁸ Φ. Παναγοπούλου – Κουτνατζή, ό.π., υποσημ. 1.

⁵⁹ Β. Τσεβρένης, ό.π., σελ. 44.

Όποια από τις παραπάνω απόψεις και να υιοθετήσει κάποιος, παρατηρούμε πάντως ότι τόσο η διεθνής κοινότητα⁶⁰, όσο και η εγχώρια νομολογία, κάνουν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων χρήση του όρου «αξιοπρέπεια» (human dignity), υποδηλώνοντας στην ουσία την «αξία» του ανθρώπου (human value), είτε εναλλάσσουν το περιεχόμενο των δύο εννοιών. Η αντιμετώπιση της ελληνικής νομολογίας αναφορικά με τη διάκριση αξίας και αξιοπρέπειας είναι μάλλον περιπτωσιολογική και συγκεκριμένη. Ενδεικτικά, στην ΣτΕ 448/1989 αναφέρεται ότι η αξία του ανθρώπου *συνδέεται* με το δικαίωμα στην προσωπικότητα (δηλαδή την ανθρώπινη αξιοπρέπεια)⁶¹, ενώ σύμφωνα με την απόφαση ΑΠ 40/1998, στην αξία του ανθρώπου *περιλαμβάνεται* η ανθρώπινη προσωπικότητα ως εσωτερικό συναίσθημα τιμής και κοινωνική αναγνώριση υπόληψης.

- ***Η έκφραση της ανθρώπινης αξίας στον πυρήνα της ιδιωτικότητας του ατόμου***

Παρά την τάση της θεωρίας να διακρίνει μεταξύ των ανωτέρω εννοιών, η νομολογία έχει εξετάσει περιπτώσεις που ανάγονται και στο πεδίο του 5 παρ. 1 και την αξιοπρέπεια του ατόμου, ως προσβολές της ίδιας της αξίας του ανθρώπου. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν ιδίως προσβολές του πυρήνα της ιδιωτικότητας του ατόμου και της εσωτερικής αξιοπρέπειας του.

Για παράδειγμα, έχει κριθεί ότι είναι θεμιτοί οι περιορισμοί των ελευθεριών της πληροφόρησης και της έκφρασης μέσω ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών και η επιβολή κυρώσεων από το ΕΣΡ, εφόσον θίγεται η ερωτική ζωή, η οποία ανήκει στον πυρήνα της ιδιωτικότητας του ατόμου και εξ αυτού συνδέεται με την ανθρώπινη αξία του⁶². Ζήτημα προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι η παρακολούθηση των ατόμων εν αγνοία τους από κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης, εκτός αν υπάρχει ειδική πρόβλεψη από διάταξη νόμου για την εξυπηρέτηση ειδικού δημοσίου συμφέροντος (διαλεύκανση εγκλήματος, αποτροπή κλοπής κ.α.), πάντα υπό σταθμίσεις αναλογικότητας.

Ακόμα, το δικαίωμα αλλαγής ονόματος, αλλαγής φύλου, επιλογής συντρόφου και συνάψεως γάμου, η εικόνα και φωνή του προσώπου, η προστασία της τιμής του ατόμου από κρατικά όργανα και τρίτους, η απαγόρευση ρατσιστικών εκδηλώσεων, όλα συνιστούν πτυχές της ανθρώπινης προσωπικότητας και αξιοπρέπειας. Οι προσβολές κατά αυτών των δικαιωμάτων συνιστούν παράλληλα και προσβολές κατά της ανθρώπινης αξίας, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η προσωπικότητα και οι ειδικότερες εκφάνσεις ιδιωτικότητας των ατόμων.

Μάλιστα, στην αμερικάνικη έννομη τάξη, η αξία του ανθρώπου συνδέθηκε με την ιδιωτική σφαίρα και την κατ' οίκον έρευνα υπό την έννοια ότι το δικαίωμα του ανθρώπου να διατηρεί ζώνες ιδιωτικότητας σε σχέση με το μυαλό, το σώμα και την κατοικία του γίνεται αντιληπτό ως μια από τις κανονιστικές συνέπειες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁶³.

- ***Η ειδικότερη έκφραση της ανθρώπινης αξίας σε συνάρτηση με την προβληματική της ευθανασίας***

⁶⁰ Προοίμιο Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1948), αρ. 10 παρ. 1 Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966), Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (13^ο Πρωτόκολλο, 2002), Προοίμιο Σύμβασης του Oviedo (1997), άρθρο 1 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2012).

⁶¹ Βλ. και ΑΠ 715/1995.

⁶² Βλ. ΣτΕ 644/1998, 2543/1999, 2544/1999, 3545/2003.

⁶³ Θ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 78.

Κρίσιμη είναι τέλος η προβληματική ενός «δικαιώματος σε αξιοπρεπή θάνατο» ή στην «ευθανασία»⁶⁴. Το συγκεκριμένο ζήτημα αδιαμφισβήτητα συνδέεται με τον πυρήνα της ιδιωτικότητας του ατόμου, καθώς αναφέρεται στο θέμα της λήξης της ζωής του. Κατά μία άποψη, η λήξη της ανθρώπινης ζωής είναι καθαρά ηθικό και «υπαρξιακό» ζήτημα και ως τέτοιο δεν μπορεί να τύχει ρύθμισης από το θετό δίκαιο κάθε έννομης τάξης⁶⁵. Κατά την κρατούσα άποψη όμως το δίκαιο δεν μπορεί και δεν πρέπει να σωπά ακόμα και σε δύσκολα ηθικά διλήμματα, αφού δίκαιο και ηθική είναι έννοιες αλληλοσυνδεόμενες. Η νομική ρύθμιση της ευθανασίας παραμένει ένα ζήτημα για το οποίο η επιστημονική κοινότητα εκφράζει πολλές και αντικρουόμενες απόψεις⁶⁶.

Στην εμβληματική υπόθεση *Pretty v. United Kingdom*, το ΕΔΔΑ⁶⁷ έκρινε ότι «στην αξιοπρέπεια της ανθρώπινης φύσης, όπως εκφράζεται στην πιο καθολική και αντικειμενική μορφή της, με στόχο την προστασία της ζωής, προσδίδεται περαιτέρω ισχύς, πέραν και πάνω από την ατομική και υποκειμενική αξιοπρέπεια του ατόμου, το οποίο αναζητά βοήθεια για να δώσει τέλος σε μια κατάσταση προσωπικού πόνου», μη δεχόμενο να αναγνωρίσει ότι το δικαίωμα σε αξιοπρεπή θάνατο αποτελεί έκφραση του δικαιώματος στη ζωή. Στη συγκεκριμένη έκφραση της ανθρώπινης αξίας μπορούμε λοιπόν να εντοπίσουμε περιπτώσεις στις οποίες η προστασία της αξιοπρέπειας στην πράξη μεταχειρίζεται από τα κράτη και λειτουργεί ως μέσο περιορισμού άλλων ατομικών δικαιωμάτων⁶⁸.

Σε κάθε περίπτωση, η άποψη που προκρίνεται στην παρούσα μελέτη όταν επεξεργαζόμαστε ζητήματα που εδράζονται στον πυρήνα της αυτονομίας του ατόμου συνοψίζεται στη φράση «in dubio pro libertate et dignitate». Ο σεβασμός στην αυτονομία βουλήσεως του ατόμου σε ένα

---

⁶⁴ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;*, Ποινικά Χρονικά, ΝΔ/2004, σελ. 577 επ.· Α. Παπαδοπούλου, *Υπάρχει δικαίωμα στον θάνατο; Μία συζήτηση με τον καθηγητή Ι. Μανωλεδάκη*, εισήγηση σε συνέδριο στην μνήμη Ιωάννη Μανωλεδάκη, ΑΠΘ Θεσσαλονίκη 30-31.3.2012, Εκδόσεις Σάκκουλα· Χ. Ράμμο, *Ευθανασία – πορίσματα νομολογίας και συνταγματική οπτική*, γραπτή επεξεργασία ομιλίας, 27.2.2018, σεμινάριο «Συναντήσεις στο Σύνταγμα», Αθήνα.

⁶⁵ Βλ. Ι. Μανωλεδάκη, ό.π., κατά τον οποίο «το θετικό δίκαιο, ως έργο ανθρώπινο με συγκεκριμένο σκοπό την αυτοσυντήρηση της κοινωνίας στο ορισμένο κάθε φορά σχήμα, δεν έχει λύσεις για όλα τα θέματα. Δεν καλύπτει (ούτε μπορεί να καλύψει) το «επέκεινα» του κοινωνικού χώρου, όπου βρίσκονται οι οριακές υπαρξιακές καταστάσεις, του ανθρώπου με τις αντίστοιχες ηθικές επιλογές του. Η επιλογή του θανάτου ανήκει σε αυτές, όπως ανήκει και η επιλογή της ρήξης με το δίκαιο στο άκουσμα μιας εσωτερικής φωνής της Συνείδησης. Ο άνθρωπος μπορεί να αυτοκτονήσει, όπως και μπορεί να επαναστατήσει, αν κρίνει πως «δεν πάει άλλο». Όπως κανείς δεν ζητά την άδεια του δικαίου- δηλαδή της έννομης τάξης- για να επαναστατήσει (αφού έρχεται σε ρήξη μαζί της), έτσι και δεν μπορεί να ζητήσει από την έννομη τάξη την άδεια να αυτοκτονήσει ή να υποβληθεί σε ευθανασία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο γιατρός σε μια υπερβατική υπαρξιακή σχέση με τον άρρωστο και με αποκλειστικό στήριγμα την εσωτερική φωνή της Συνείδησης του θα συνδράμει με τον τρόπο που ξέρει και που όλοι γνωρίζουμε πως έχει. Αλλά δεν μπορεί να ζητήσει την άδεια του δικαίου, γιατί απλούστατα το δίκαιο δεν μπορεί να του την δώσει. Για την επιλογή, του ηθική ή όχι, το λόγο θα δώσει στο Θεό, αν πιστεύει, και στην φωνή της Συνείδησής του...Ας περιοριστούμε στην φιλοσοφία-ηθική και ας αφήσουμε το θετικό δίκαιο με την τυπικότητα και σχετικότητά του για εκείνα τα θέματα στα οποία μπορεί να δίνει λύσεις».

⁶⁶ Βλ. Χ. Ράμμο, ό.π., ο οποίος υποστηρίζει ότι το άρθρο 2 Σ δεν μπορεί κατ' αρχήν να έχει θέση στην προβληματική της ευθανασίας, καθώς τυγχάνουν εφαρμογής ειδικότερες διατάξεις, όπως τα άρθρα 5 παρ. 1, 2 Σ και 9 παρ. 1 Σ. Άλλοι υποστηρίζουν αντίθετα πως το 2 Σ θεμελιώνει δικαίωμα στην ευθανασία, καθώς το κράτος οφείλει να επικουρεί τον πάσχοντα στον τερματισμό της ζωής του, διότι η διατήρηση στην ζωή υποχρεωτικά εκείνου, ο οποίος πάσχει από ανίατη και βασανιστική ασθένεια και δεν επιθυμεί να συνεχίζει να ζει έτσι, είναι αυτή που παραβιάζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Μια τέτοια κρατική αδιαφορία ισοδυναμεί, κατά την άποψη αυτή, με εργαλειοποίηση του ασθενούς.

⁶⁷ Από διεθνή νομολογία βλ. ενδεικτικά και ΕΔΔΑ Απόφαση Lambert κατά Γαλλίας, 5.6.2015, Γερμανικό Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο (Bundesverwaltungsgericht)-πρόσφατη απόφαση της 2.3.2017, Supreme Court Washington κατά Glucksberg απόφαση της 26.6.1997, 521 U.S. 702 (1997) και Vacco κατά Quill απόφαση με ίδια ημερομηνία, 521 U.S. 793 (1997).

⁶⁸ Βλ. Β. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 210-211.

φιλελεύθερο συνταγματικό πολίτευμα δεν επιτρέπει να κρίνονται οι αυστηρά προσωπικές του επιλογές βάσει υποκειμενικών κριτηρίων τρίτων προσώπων ή ενός κρατικού αξιακού κώδικα.

- ***Η έκφραση της ανθρώπινης αξίας στο επίπεδο διαβίωσης του ατόμου***

Μια ακόμα πτυχή της ανθρώπινης αξίας που εξετάζει η νομολογία, ιδιαίτερα των διοικητικών δικαστηρίων, συνιστούν οι προσβολές της ζωτικής αυτονομίας του ατόμου, όταν στερείται από αυτό ένα «αξιοπρεπές» επίπεδο διαβίωσης. Έχει κριθεί ότι η απώλεια του συνταξιοδοτικού δικαιώματος λόγω απόλυσης υπαλλήλου, λόγω πειθαρχικού παραπτώματος, εμφανίζει τέτοια ένταση και διάρκεια, ακολουθεί το άτομο για όλη του τη ζωή, με αποτέλεσμα να θέτει σε κίνδυνο την ίδια του τη διαβίωση και σε μια ηλικία που η αναπλήρωση της σύνταξης με άλλο τρόπο καθίσταται σχεδόν αδύνατη, με άμεσο αποτέλεσμα ακόμα και την προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁶⁹.

Στο ίδιο πλαίσιο, το Συμβούλιο της Επικρατείας σχετικά με τη συνταγματικότητα της εργασίας κατά την κυριακάτικη αργία, επεκτείνει την εξέταση της ανθρώπινης αξίας στο εργατικό δίκαιο, συνδυάζοντας τις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 4 παρ. 1, 5 παρ. 1, 21 παρ. 1 και 3, 22 παρ. 1 και 106 παρ. 1 και 2. Συγκεκριμένα ορίζει ότι «*το Σύνταγμα αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υπέρτατη αξία, χάριν της οποίας υφίσταται και οργανώνεται η έννομη τάξη, θεσπίζει δε τα επί μέρους ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα για την διασφάλιση της επί ίσοις όροις ελεύθερης αναπτύξεως της προσωπικότητας εκάστου και την απόλαυση των εννόμων αγαθών που αντιστοιχούν στο περιεχόμενο των δικαιωμάτων αυτών (ΣτΕ 867/1988 Ολομέλεια). Στο πλαίσιο του χαρακτήρα αυτού του Συντάγματος κατοχυρώνεται για τους πάσης φύσεως εργαζομένους και απασχολούμενους (εξηρημένα ή ανεξάρτητα εργαζόμενους, ελεύθερους επαγγελματίες κ.λπ.) το δικαίωμα του ελεύθερου χρόνου και της απολαύσεώς του, ατομικά και από κοινού με την οικογένειά τους, ως τακτικό διάλειμμα της εβδομαδιαίας εργασίας. Το δικαίωμα αυτό υπηρετεί την υγεία και την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας, με την φυσική και ψυχική ανανέωση που προσφέρει η τακτική αργία στον εργαζόμενο άνθρωπο εντός της κάθε εβδομάδας εργασίας. Συναφώς δε, προσφέρει και την δυνατότητα οργανώσεως της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής του, θέματα για τα οποία επίσης μεριμνά το Σύνταγμα (άρθρο 21 παρ. 3)*»⁷⁰.

Απολύτως ενδεικτική της πτυχής της ανθρώπινης αξίας στα πλαίσια διασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης για έναν αξιοπρεπή βίο είναι η απόφαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 2010 του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου για τη συνταγματικότητα του ελάχιστου ύψους κοινωνικής παροχής για την εξασφάλιση της βασικής διαβίωσης. Συγκεκριμένα, κρίθηκε ότι το ελάχιστο επίπεδο αξιοπρεπούς διαβίωσης απορρέει από την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, σε συνδυασμό με την επιταγή του κοινωνικού κράτους να διασφαλίζει σε όλους το *minimum* μιας αξιοπρεπούς ζωής, με κατάλληλα νομοθετικά μέτρα και παροχές. Συνεπώς, η εν λόγω απόφαση θεμελιώνει ένα δικαίωμα στην εξασφάλιση ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης επί της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και του κοινωνικού κράτους, η διασφάλιση του οποίου επιτυγχάνεται μέσω της νομοθετικής λειτουργίας.

2. Χαρακτήρας και νομική φύση

⁶⁹ ΕΣ 283/2000.

⁷⁰ Βλ. ΣτΕ Ολομ. 100/2017 και ΣτΕ Δ' Τμ. 18/2019 επταμ.

Η διάταξη του αρ. 2 παρ. 1 αποτελεί καινοτομία σχετική με τα ατομικά δικαιώματα, η οποία όμως τίθεται συστηματικά αμέσως μετά τον καθορισμό του πολιτεύματος μας και τη θέσπιση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας ως θεμελίου του. Το συγκεκριμένο άρθρο τίθεται λόγω της σπουδαιότητας του στις οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος, οι οποίες αφορούν τη μορφή του πολιτεύματος και με αυτόν τον τρόπο αναδεικνύεται η σπουδαιότητα με την οποία αντιμετωπίζεται η αξία του ανθρώπου από τον συντακτικό νομοθέτη, ο οποίος την τοποθετεί ως τον ύψιστο στόχο και προϋπόθεση του φιλελεύθερου δημοκρατικού μας πολιτεύματος.

Η ανθρώπινη αξία αποτελεί τον σκοπό κάθε νομικού κανόνα και της έννομης τάξης ως σύνολο. Το ίδιο το δίκαιο, ως σύνολο κανόνων, δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά μέσο για την πραγματοποίηση του μοναδικού σκοπού, την ολοκλήρωση της ανθρώπινης αξίας. Έτσι, η ανθρώπινη αξία αποτελεί την «καταστατική αρχή του δικαίου οικοδομήματος» (konstitutives Prinzip) και προσδιορίζει την ουσία του δικαίου: δίκαιο είναι ό,τι δεν προσβάλλει την ανθρώπινη αξία. Αυτό ακριβώς καταδεικνύει η αναγωγή της ως συνταγματικού και πολιτικού θεμελίου ολόκληρης της έννομης τάξης μας. Η κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας στο Σύνταγμα του 1975 αναδεικνύει επίσης ότι η ιδέα αυτή δεν είναι απλά μία φιλοσοφική ή ηθικολογική τάση, αλλά και νομική πραγματικότητα⁷¹.

Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου αποτελεί το ύστατο κριτήριο μιας πραγματικής δημοκρατίας. Είναι πράγματι αδιανόητο να θεωρηθεί ότι σε μία χώρα υπάρχει φιλελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα, αν δεν υπάρχει σεβασμός στον ίδιο τον άνθρωπο. Σε μια τέτοια περίπτωση θα μιλούσαμε για μια στρεβλά νοούμενη «φιλελεύθερη δημοκρατία» στην οποία τύποις τηρούνται ορισμένες θεμελιώδεις αρχές, όπως είναι η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, χωρίς όμως να προστατεύεται ο πυρήνας της ύπαρξης του κράτους και των δικαιωμάτων, δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος.

Ειδικά όσον αφορά τη σχέση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας με το σεβασμό στην ανθρώπινη αξία, είναι απαραίτητο να διατυπωθούν ορισμένες σκέψεις που αναδεικνύουν την κομβικότητα της θέσης της ανθρώπινης αξίας σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία. Όπως κάθε διάταξη, συνταγματικής περιωπής ή μη, που υπάρχει στην έννομη τάξη μας πρέπει να φωτίζεται από το 2 παρ. 1 Σ, ιδιαίτερα η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας είναι κρίσιμο να νοείται με ανθρωποκεντρικό περιεχόμενο. Αν αφαιρέσουμε από τη λαϊκή κυριαρχία τον σεβασμό της ανθρώπινης αξίας, τότε οδηγούμαστε σε καταπάτηση των ατομικών δικαιωμάτων, και ανοίγεται ο δρόμος προς τον ολοκληρωτισμό. Μια λαϊκή κυριαρχία και επικράτηση των «θέλω» της πλειοψηφίας χωρίς σεβασμό στον άνθρωπο οδηγεί με βεβαιότητα σε καταπάτηση των δικαιωμάτων των μειοψηφιών. Άλλωστε, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Δαγτόγλου, «η λαϊκή κυριαρχία εις βάρος των ατομικών δικαιωμάτων εκφυλίζεται γρήγορα στην εκμετάλλευση του λαού από τους ηγέτες του που επικαλούνται τα συμφέροντα του λαού εννοώντας τα δικά τους και εκείνα της 'νομενκλατούρας', όπως έδειξε με περισσή σαφήνεια η εξέλιξη του 'υπαρκτού σοσιαλισμού' της Ανατολικής Ευρώπης μέχρι την κατάρρευση του το 1989»⁷². Κατ' αυτή την έννοια είναι άτοπο να νοήσουμε αληθινό κράτος δικαίου και φιλελεύθερη δημοκρατία χωρίς σεβασμό του άρθρου 2 παρ. 1 Σ.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο προστατεύεται η νομική έννοια της ανθρώπινης αξίας ιδίως υπό το πρίσμα του 2 παρ. 1 Σ, εξετάζοντας αρχικά την έννοια με τον

⁷¹ Α. Δημητρόπουλος, ό.π., σελ. 124-126.

⁷² Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., Εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 898.

μεθοδολογικό τρόπο που θα αντιμετωπίζουμε ένα οποιοδήποτε ατομικό δικαίωμα: αναλύοντας τους φορείς και τους αποδέκτες του, τους τυχόν περιορισμούς και σχέσεις συρροής με έτερες συνταγματικές διατάξεις. Παράλληλα θα επισημάνουμε και ίδια χαρακτηριστικά του «δικαιώματος» της ανθρώπινης αξίας, συγκεκριμένα την προβληματική αν υφίσταται στο νομικό κόσμο ως κατευθυντήρια αρχή ή ως αυτοτελές δικαίωμα.

A. Φορείς και αποδέκτες

α) Φορείς της ανθρώπινης αξίας

Η ανθρώπινη αξία είναι έννοια συναρτώμενη με το ανθρώπινο είδος. Η θέση αυτή όμως δεν μπορεί να έχει ως απόρροια ότι η ανθρώπινη αξία αφορά και προστατεύει τον άνθρωπο μόνο ως είδος ή σαν αόριστη εικόνα της ανθρωπότητας. Αντίθετα, προστατεύει κάθε άνθρωπο ξεχωριστά και ως προς τη συγκεκριμένη του απαίτηση να τον σέβονται ως άτομο⁷³.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο άνθρωπος ως φορέας της ανθρώπινης αξίας συνδέεται με την ιδιότητα του ως υποκειμένου δικαίου, φορέα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Έτσι, κάθε είδους μεταχείριση του ως απλό μέσο για την επίτευξη κρατικών σκοπών είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτη.

Λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω σκέψεων λοιπόν, το άρθρο 2 παρ. 1 Σ δεν μπορεί παρά να αφορά όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως, γεγονός που σημαίνει ότι η αξία είναι κάτι που χαρακτηρίζει όχι μόνο τους Έλληνες πολίτες, αλλά και τους αλλοδαπούς και τους ανιθαγενείς, καθώς ο συντακτικός νομοθέτης δεν κάνει κάποια σχετική διάκριση. Συνεπώς, φορείς της ανθρώπινης αξίας είναι ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, ανεξάρτητα από το αν είναι φορείς άλλων ειδικών ατομικών δικαιωμάτων. Σε καμία περίπτωση το κράτος δεν μπορεί να επέμβει σε βαθμό που προσβάλλει την ανθρώπινη αξία ημεδαπού, αλλοδαπού ή ανιθαγενούς ατόμου, ακόμα και εγκληματία ή κρατουμένου⁷⁴. Ιδιαίτερο είναι το ζήτημα του αν από τη διάταξη του 2 παρ. 1 πηγάζει κάποιο δικαίωμα του αλλοδαπού ατόμου για πολιτογράφηση, το οποίο θα αναλυθεί παρακάτω. Τέλος, αυτονόητα φορείς ανθρώπινης αξίας δεν αποτελούν τα νομικά πρόσωπα.

Περαιτέρω, εφόσον υπάρχει ρητή υποχρέωση προστασίας εκ μέρους του κράτους διατυπωμένη στο γράμμα του 2 παρ. 1 Σ, θεσμοθετείται και αντίστοιχο δικαίωμα του ατόμου. Η ένταξη του 2 παρ. 1 εκτός του κεφαλαίου θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν έχει ως συνέπεια ότι η αξία του ανθρώπου συνιστά μόνο αντικειμενική ερμηνευτική αρχή – ρήτρα και όχι αυτοτελές υποκειμενικό δικαίωμα (όπως θα εκτεθεί παρακάτω αναλυτικότερα), του οποίου φορέας είναι κάθε άνθρωπος, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο με την έννοια της ανθρώπινης αξίας ως εγγενές χαρακτηριστικό κάθε υποκειμένου δικαίου⁷⁵.

- Η ειδικότερη προβληματική της έναρξης και λήξης της ανθρώπινης ζωής

Μεγάλη θεωρητική συζήτηση, η οποία όμως έχει και πραγματικές προεκτάσεις, έχει το ζήτημα του από πότε ο άνθρωπος είναι φορέας της αξίας αυτής, γεγονός που συνδέεται άρρηκτα με το

⁷³ Βλ. Herdegen, *Maunz-Düring*, 1, 1, παρ. 29, σε Γ. Δρόσο, ό.π., σελ. 15-16.

⁷⁴ Στην απόφαση 980/1983 ΤριμΠλημμΘες ορίστηκε ότι «η ανθρώπινη προσωπικότητα είναι θεμελιώδης και απόλυτη αξία, που δεν παύει να υπάρχει ακόμη και στην περίπτωση που το άτομο παρεκτραπεί και διαπράξει έγκλημα».

⁷⁵ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 899.

σημείο έναρξης και λήξης της ανθρώπινης ζωής. Έτσι, αν θεωρηθεί ότι η προστασία της ανθρώπινης αξίας τοποθετείται πριν από τη γέννηση, τότε υπό προϋποθέσεις και το κυοφορούμενο έμβρυο μπορεί να είναι φορέας ανθρώπινης αξίας.

Η προβληματική αυτή έχει άμεσες νομικές συνέπειες για τη θέση την οποία θα υιοθετήσουμε αναφορικά με το ζήτημα της άμβλωσης και κατά πόσο και υπό ποιες προϋποθέσεις αυτή προσβάλλει ή όχι την ανθρώπινη αξία του κυοφορούμενου εμβρύου. Ακόμη, αν θεωρήσουμε ότι η ανθρώπινη αξία δε λήγει με τον θάνατο, τότε δικαιολογούνται διατάξεις όπως η 365 ΠΚ για την προσβολή μνήμης νεκρού⁷⁶.

Κατά μία άποψη «πριν από τη στιγμή της γέννησης δεν μπορεί να κάνει κανείς λόγο για την ύπαρξη υποκειμένου, δηλαδή “προσώπου”, ούτε συνεπώς για την ύπαρξη υποκειμένου ανθρώπινης αξίας ή οποιουδήποτε συνταγματικού δικαιώματος, όπως το δικαίωμα στη ζωή»⁷⁷. Κατά την αντίθετη άποψη, η αξία του ανθρώπου προστατεύει τόσο το κυοφορούμενο, όσο και τον νεκρό, καθώς το 2 παρ. 1 Σ θεμελιώνει υποχρέωση σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξίας ακόμα και όταν αυτή δεν αντιστοιχεί ακριβώς σε συγκεκριμένο πρόσωπο⁷⁸.

Συναφώς, το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο έχει κρίνει πως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι η βάση όλων των δικαιωμάτων, έχει θεσπίσει την κρατική υποχρέωση του κυοφορούμενου στο δικαίωμα στη ζωή και στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια (χωρίς ωστόσο τα δύο να ταυτίζονται, καθώς η προστασία τη ζωής δεν είναι απόλυτη)⁷⁹.

Στην ελληνική έννομη τάξη το ζήτημα της άμβλωσης επιλύεται επί τη βάσει της αυτοδιάθεσης το ανθρώπινου σώματος, δηλαδή του δικαιώματος της γυναίκας στην άμβλωση κατά τους πρώτους μήνες της κύησης, καθώς και επί του δικαιώματος στην υγεία και τη γενετική ταυτότητα. Συνεπώς, το ζήτημα αξιολογείται γενικά με επί μέρους σταθμίσεις της ηθελημένης διακοπής της κύησης και το δικαίωμα στην προσωπικότητα της μητέρας και στην ανθρώπινη αξία και ζωή του κυοφορούμενου.

β) Αποδέκτες της υποχρέωσης προστασίας και σεβασμού της ανθρώπινης αξίας

Από την άλλη πλευρά του νομίσματος, αποδέκτης της υποχρέωσης προστασίας και σεβασμού της ανθρώπινης αξίας είναι ολόκληρη η Πολιτεία, όχι μόνο το κράτος, με όλα του τα όργανα και τις λειτουργίες, αλλά και κάθε ιδιώτης, άτομο ή νομικό πρόσωπο.

⁷⁶ Αντίθετος ο Δαγτόγλου, ο οποίος θεωρεί ότι η ανθρώπινη αξία λήγει με τον θάνατο του προσώπου, αν και περιλαμβάνει τη σύμφωνη με τη θέληση του θανόντος και τους κρατούντες κανόνες ταφή ή καύση της σορού. Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *ό.π.*, σελ. 900.

⁷⁷ Τ. Βιδάλης, *Ζωή χωρίς πρόσωπο. Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, Σάκκουλας, 1999, σελ. 69.

⁷⁸ Βλ. Β. Τσεβρένη, *ό.π.*, σελ. 56· Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2^η Έκδοση, Σάκκουλας, 2002, σελ. 110 και 114.

⁷⁹ Στην First Abortion Case του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, συνδυάστηκε η αξιοπρέπεια με την υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την ανθρώπινη ζωή, μεταλλάσσοντας την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε εργαλείο με το οποίο το Δικαστήριο εφάρμοζε αυστηρό έλεγχο σε περιπτώσεις παραβίασης της κρατικής υποχρέωσης προστασίας της ζωής. Με αυτόν τον τρόπο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το δικαίωμα στη ζωή του εμβρύου είναι σπουδαιότερη από το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση των γυναικών. Στη δεύτερη όμως απόφαση για τις άμβλώσεις το Γερμανικό Δικαστήριο μετέστρεψε εν μέρει τη νομολογία του, καθώς έκρινε ότι το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια δεν αφορά μόνο το δικαίωμα του εμβρύου στη ζωή, αλλά και τα δικαιώματα των γυναικών στην προσωπικότητα, επιλύοντας το ζήτημα με την αρχή της αναλογικότητας. Βλ. BVerfGE 39,1, BVerfGE 88,3 σε Β. Τσεβρένη, *ό.π.*, σελ. 235-237.

Το Σύνταγμα μας μπορεί να μη διακηρύσσει, με τον τρόπο που το κάνει το γερμανικό σύνταγμα και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, το «απαρβίαστο» της ανθρώπινης αξίας, όμως θέτει απευθείας την έννομη συνέπεια αυτής: Ορίζει δηλαδή τον σεβασμό και την προστασία της ανθρώπινης αξίας ως την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας, θέτοντας στην έννομη τάξη σαφή υποχρέωση και όχι μόνο όρια. Τούτο σημαίνει πως το κράτος δεν υποχρεούται μόνο να απόσχει από ενέργειες που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξία, αλλά και να λαμβάνει θετικά, νομοθετικά ή διοικητικά μέτρα για την προστασία αυτής. Περαιτέρω, η Πολιτεία οφείλει να λαμβάνει μέτρα ώστε να προστατεύει την ανθρώπινη αξία από προσβολές τρίτων – ιδιωτών⁸⁰.

ι) Το κράτος ως αποδέκτης υποχρέωσης προστασίας και σεβασμού της ανθρώπινης αξίας

Το κράτος, μέσω της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής λειτουργίας, οφείλει αφενός να απέχει από οποιαδήποτε ενέργεια προσβάλλει την αξία του ανθρώπου (αρνητική υποχρέωση - σεβασμός), αφετέρου να λαμβάνει μέτρα προστασίας της από πιθανές προσβολές από ιδιώτες (θετική υποχρέωση - προστασία). Το γεγονός ότι το σύγχρονο κράτος έχει *πρωταρχική υποχρέωση* όχι μόνο να σέβεται, αλλά και να προστατεύει ενεργά την ανθρώπινη αξία αποτελεί κεφαλαιώδη καινοτομία του Συντάγματος του 1975 και αντιστοιχεί στο συνταγματικό πρότυπο του λεγόμενου «κοινωνικού – ανθρωπιστικού κράτους». Ένα τέτοιο κράτος έχει ως λόγο ύπαρξης και σκοπό δράσης τη διασφάλιση και ανάπτυξη της ανθρώπινης αξίας, γεγονός που τονίζεται, πέρα από τη διάταξη του 2 παρ. 1 Σ, έτι περαιτέρω από τις διατάξεις 25 Σ και 106 παρ. 1,2 και 3 Σ, οι οποίες οριοθετούν την ανθρώπινη ελευθερία και οικονομική πρωτοβουλία μέσω της ρήτρας της ανθρώπινης αξίας.

Κυρίως μέσω της διάταξης του 25 παρ. 1 Σ το Σύνταγμα καθιστά την κρατική εξουσία «εγγυήτρια δύναμη» των δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθώς ορίζει ότι «*τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους*». Η εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως ιδέα που στοχεύει στην προστασία της ανθρώπινης αξίας, συνδέεται άμεσα με τους σκοπούς του κοινωνικού κράτους⁸¹.

Όπως αναφέρει εξάλλου το ΣτΕ «*ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου επιβάλλουν στο κράτος την υποχρέωση να εγγυάται υπέρ των πολιτών την πιστή εφαρμογή των νόμων, να προασπίζεται τα νομίμως και όχι τα παρανόμως κτηθέντα από τους πολίτες αγαθά καθώς και να σέβεται και να προάγει με κάθε πρόσφορο μέσο την εμπιστοσύνη των πολιτών στον νόμο και την έννομη τάξη, την ύπαρξη και τη διατήρηση της οποίας εγγυάται η αποτελεσματική λειτουργία των κρατικών υπηρεσιών επιβολής και εφαρμογής του νόμου*»⁸².

- Κρατική επέμβαση υπέρ της ανθρώπινης αξίας στη ραδιοτηλεόραση

Χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου το Κράτος στην έννομη τάξη μας επεμβαίνει ρυθμιστικά - προστατευτικά της αξίας του ανθρώπου είναι η ραδιοτηλεόραση (π.χ. λόγω της χαμηλής ποιότητας τηλεοπτικών εκπομπών τύπου «ριάλιτι»). Όσον αφορά τη ραδιοτηλεόραση, το κράτος

⁸⁰ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π, σελ. 898.

⁸¹ Βλ. αναλυτικότερα Α. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 142 – 150, ιδιαίτερα σελ. 146, 148 και 150.

⁸² Βλ. ΣτΕ 3509/2009, με σχόλιο Κ. Γιαννακόπουλου, *Η διεύρυνση του συνταγματικού πεδίου ελέγχου της νομιμοποίησης αυθαιρέτων*, ΕφημΔΔ 2009, σελ. 588 επ., 594 επ..

οφείλει να ρυθμίζει κατάλληλα τόσο την ποιοτική στάθμη των εκπομπών των οποίων προβάλλονται στην τηλεόραση, οι οποίες μπορεί να αντιμετωπίζουν το άτομο με τρόπο εξευτελιστικό και να μεταχειρίζονται τον ανθρώπινο πόνο ή κάποια άλλη σωματική ή ψυχολογική ιδιαιτερότητα ως μέσο για να αυξήσουν τα «νούμερα».

Με αφορμή το χαρακτηριστικό παράδειγμα της κρατικής επέμβασης στη ραδιοτηλεόραση, μπορεί να διατυπωθεί αντίλογος στην κρατική προστατευτική λειτουργία υπέρ της ανθρώπινης αξίας. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται το δίλημμα του αν είναι θεμιτή μια κρατική παρέμβαση η οποία αφορά το ίδιο το περιεχόμενο της ανθρώπινης βούλησης, για παράδειγμα την επιλογή ενός ατόμου να παρακολουθήσει ή και να συμμετάσχει ο ίδιος σε ένα πρόγραμμα που προωθεί τον αυτοεξευτελισμό. Κατ' επέκταση ο προβληματισμός αυτός φαίνεται να έχει ως βάση του το κατά πόσο είναι θεμιτή ή όχι μια περισσότερο πατερναλιστική προσέγγιση της κρατικής λειτουργίας με σκοπό ή και πρόσχημα την «προστασία» της ανθρώπινης αξίας.

- ***Κρατική επέμβαση υπέρ της ανθρώπινης αξίας στην ελευθερία της έκφρασης***

Συναφώς, το επιχείρημα της κρατικής προστασίας της ανθρώπινης αξίας μπορεί να λειτουργήσει προς τον περιορισμό άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο Ισραήλ, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια διαμορφώθηκε ως θεμέλιο περιορισμού του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση, καθώς κρίθηκε ότι η καλλιτεχνική αξία μιας ταινίας είναι αναγκαίο να σταθμίζεται και άρα να περιορίζεται από την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας⁸³, ενώ σε άλλη περίπτωση θεωρήθηκε ότι ο ρατσισμός αποτελεί προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και μια ομιλία που προάγει το φυλετικό μίσος μπορεί να απαγορευθεί. Πότε ο περιορισμός ενός δικαιώματος – ειδικά του άμεσα συνυφασμένου με τη δημοκρατική υπόσταση μιας πολιτείας δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης - είναι θεμιτός και πότε όχι είναι σίγουρα ένα ζήτημα που πρέπει να εξετάζεται προσεκτικά και ad hoc και στο οποίο δεν μπορούν να δοθούν απόλυτες απαντήσεις.

- ***Κρατική επέμβαση υπέρ της ασφάλειας των πολιτών – Σχέση ανθρώπινης αξίας και δικαιώματος στην ασφάλεια***

Η ασφάλεια των πολιτών είναι ένα ιδιαίτερο πεδίο, το οποίο συναρτάται άμεσα με την ανθρώπινη αξία και στο οποίο το κράτος οφείλει να λάβει ουσιαστικές και διαδικαστικές εγγυήσεις έναντι εγκληματικών ενεργειών τρίτων, με αποτελεσματική αστυνομική παρουσία. Η αξίωση για ασφάλεια βέβαια, δε δίνει εν λευκώ εξουσιοδότηση στο κράτος για παρέμβαση στην ελευθερία των πολιτών⁸⁴, καθώς η προστασία του κράτους δεν αποτελεί αυτοσκοπό⁸⁵. Αντίστροφα, η παράλειψη του κράτους να προστατέψει τους πολίτες από εγκληματικά φαινόμενα

---

⁸³ Βλ. Β. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 211-212, για την απόφαση Station Film Co. v. Public Council for Film Censorship (1994), στην οποία αναγνωρίστηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο του Ισραήλ ότι ταινίες με πορνογραφικό περιεχόμενο μπορούν νομίμως να λογοκρίνονται εφόσον θεωρείται ότι ευτελίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ιδιαίτερα αυτή των γυναικών.

⁸⁴ Βλ. Χ. Ανθόπουλο, *Κράτος πρόληψης και δικαίωμα στην ασφάλεια*, σε Χ. Ανθόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/ Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, 2005, σ. 115

⁸⁵ Με βάση τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του πολιτεύματός μας, ο οποίος πηγάζει από το άρθρο 2 παρ. 1 Σ, το φιλελεύθερο και δημοκρατικό κράτος υπάρχει για να εξυπηρετεί και να προστατεύει τους πολίτες. Η υποχώρηση της ελευθερίας προς την ασφάλεια θα σήμαινε μεταστροφή από τον συνταγματισμό προς τον ολοκληρωτισμό. Συνεπώς, η συμβατή με τη μορφή του πολιτεύματός μας ερμηνεία της αξίωσης προς ασφάλεια είναι αυτή που ερμηνεύεται στα πλαίσια του αρ. 2 παρ. 1, δηλαδή η ασφάλεια χωρίς τη στέρηση της ελευθερίας.

τα οποία προσβάλλουν συνταγματικά δικαιώματα (όπως η ζωή, η προσωπική ελευθερία, η ιδιοκτησία) αποτελεί έμμεση παραβίαση και του αρ. 2 παρ. 1⁸⁶.

Παρόλο που η υποχρέωση των κρατών να καταπολεμήσουν εγκληματικά φαινόμενα πηγάζει άμεσα από την ίδια την αξία του ανθρώπου, το «δικαίωμα στην ασφάλεια» ελλοχεύει πάντα τον κίνδυνο το τίμημα της ανασφάλειας να περιστέλλει τις ατομικές ελευθερίες, καθώς συναντάμε αύξηση της κατασταλτικής – αστυνομικής κρατικής λειτουργίας. Συνεπώς, είναι κρίσιμο πάντοτε τα μέτρα του κράτους τα οποία λαμβάνονται υπέρ της ασφάλειας να υπόκεινται σε ενδελεχή έλεγχο συνταγματικότητας και αναλογικότητας⁸⁷.

Τέλος, στο πλαίσιο της κρατικής υποχρέωσης προστασίας και σεβασμού εντάσσονται οι κανόνες που εισάγει η νομοθετική λειτουργία στο ποινικό και αστικό δίκαιο. Όσον αφορά στο ποινικό δίκαιο, τόσο αναφορικά με τη μεταχείριση των ίδιων των εγκληματιών και των κρατουμένων (βλ. απαγόρευση βασανιστηρίων), όσο και την γενικοπροληπτική λειτουργία των ποινικών κανόνων προς συμπεριφορές ατόμων που μπορούν να θίξουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Αντίστοιχα, στον τομέα του ιδιωτικού – αστικού δικαίου, τα άρθρα 57 επ. του Αστικού Κώδικα λειτουργούν προστατευτικά της ανθρώπινης αξίας, υπό την ειδικότερη έκφραση της ως «ανθρώπινης προσωπικότητας».

Παρατηρούμε γενικά πως στα πλαίσια της κρατικής υποχρέωσης προστασίας της ανθρώπινης αξίας, αυτή μπορεί να λειτουργήσει περιοριστικά άλλων ειδικότερων δικαιωμάτων. Αναφέρθηκε παραπάνω η περίπτωση όπου η προστασία της ανθρώπινης αξίας μπορεί να λειτουργήσει περιοριστικά σε ατομικά δικαιώματα, όπως στο δικαίωμα στην άμβλωση ή στο δικαίωμα σε αξιοπρεπή θάνατο, αλλά και σε λοιπά ατομικά δικαιώματα και κοινωνικές ελευθερίες στην περίπτωση υπεράσπισης του δικαιώματος στην ασφάλεια (ιδιαίτερα κατά της τρομοκρατίας). Αναφέρθηκαν επίσης περιπτώσεις όπου η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί να περιορίσει την ελευθερία του λόγου και της έκφρασης. Στο σύνολο των περιπτώσεων, είναι κρίσιμο ο εφαρμοστής του δικαίου να αξιολογεί τότε ο εν λόγω περιορισμός είναι πράγματι θεμιτός και τότε ο νομοθέτης χειραγωγεί την έννοια της ανθρώπινης αξίας ώστε να επιβάλλει στην κοινωνία κάποια ορισμένη ηθική υποχρέωση.

ii) Οι ιδιώτες ως αποδέκτες υποχρέωσης σεβασμού της ανθρώπινης αξίας

Η συνταγματική κατοχύρωση της αξίας του ανθρώπου έχει ως αποδέκτες και τους ιδιώτες, των οποίων η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν μπορεί να εξίχνειται μέχρι του σημείου προσβολής της αξίας συνανθρώπων τους. Κρίσιμη εν προκειμένω είναι η συμβολή του άρθρου 25 παρ. 1 και η θεωρία της τριτενέργειας στην ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁸⁸.

Σύμφωνα με τη θεωρία της τριτενέργειας⁸⁹, η οποία είναι σήμερα η απολύτως κρατούσα, τα δικαιώματα εφαρμόζονται όχι μόνο σε σχέσεις κράτους – πολιτών, αλλά και στις σχέσεις μεταξύ

⁸⁶ Η περίπτωση της τρομοκρατίας είναι από τις πιο ιδιαίτερες, καθώς ο τρομοκράτης δεν έχει ως άμεσο σκοπό του την αφαίρεση της ζωής των θυμάτων του, αλλά την ίδια τη διατάραξη της ειρήνης και του αισθήματος ασφάλειας μιας ομάδας ανθρώπων, με μέσο την αφαίρεση ανθρώπινων ζωών. Η τρομοκρατία λοιπόν αποτελεί κλασική περίπτωση εργαλειοποίησης του ατόμου, κάτι που αποτελεί άμεση παραβίαση της ουσίας του αρ. 2 παρ. 1.

⁸⁷ Β. Γσεβρένης, ό.π., σελ. 55.

⁸⁸ Β. Γσεβρένης, ό.π., σελ. 48.

⁸⁹ Κύριος εκπρόσωπος της θεωρίας της τριτενέργειας ήταν ο γερμανός καθηγητής του εργατικού δικαίου και πρόεδρος του γερμανικού ομοσπονδιακού εργατικού δικαστηρίου, Η. C. Nipperdey. Στη θεωρία αυτή οφείλεται η αποκάλυψη

πολιτών - ιδιωτών. Κατ' επέκταση από άποψη πεδίων «δικαίου», δεν αφορά μόνο το δημόσιο δίκαιο, αλλά και το ιδιωτικό. Η εξέλιξη του ιδιωτικού δικαίου⁹⁰, ιδιαίτερα από τη Γαλλική Επανάσταση και έπειτα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η λεγόμενη «δημοσιοποίηση του ιδιωτικού δικαίου» δεν είναι παρά μια συνεχής επέκταση της αρχής του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, καθώς η ανθρώπινη αξία, ως ανώτατη αξία εξακολουθεί να διαχέεται σε όλο το σύστημα του ιδιωτικού δικαίου.

Παράλληλα, η ιστορικοπολιτική πραγματικότητα εξανάγκασε την αστική κοινωνία να διαμορφώσει νομικές πρακτικές αντιμετώπισης των απειλών κατά της ανθρώπινης αξίας από την ιδιωτική εξουσία, η οποία πραγματικότητα οδήγησε στη διεύρυνση των αρχών της «καλής πίστης», των «χρηστών ηθών», της απαγόρευσης κατάχρησης δικαιώματος, στην διεύρυνση του εργατικού δικαίου κ.α., καταλήγοντας έτσι σε έναν «εξανθρωπισμό» του ιδιωτικού δικαίου⁹¹. Ωστόσο η τριτενέργεια αφορά μόνο την υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων των υπολοίπων (και της ανθρώπινης αξίας τους) και όχι την υποχρέωση προστασίας τους, η οποία εξαντλείται στην κρατική εξουσία⁹².

B. Η αξία του ανθρώπου ως ερμηνευτική ρήτρα και ως αυτοτελούς κανόνα δικαίου

Η διάταξη του 2 παρ. 1 Σ αποτυπώνει μόνο έναν «κοινό παρονομαστή» της έννομης τάξης ή το κανονιστικό της εύρος περιλαμβάνει κάτι που δεν καλύπτεται από τους λοιπούς συνταγματικούς κανόνες;

Αρχικά, γίνεται δεκτό ότι το άρθρο 2 παρ. 1 Σ, το οποίο προηγείται του Κεφαλαίου του Συντάγματος που αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα, αναδεικνύει ότι η αξία του ανθρώπου, λειτουργώντας ως «ύπατο ερμηνευτικό κριτήριο»⁹³ φωτίζει ερμηνευτικά όλες τις διατάξεις του Συντάγματος και ιδιαίτερα όσες έχουν να κάνουν με την προστασία και τους περιορισμούς που θέτει η Πολιτεία στα θεμελιώδη δικαιώματα⁹⁴. Συνεπώς η αξία του ανθρώπου χρησιμεύει για την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων και την κάλυψη των κενών της νομοθεσίας σε ό,τι αφορά τα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία αποτελούν εκδηλώσεις της μιας και ενιαίας προσωπικότητας του ατόμου ως ηθικής και κοινωνικοπολιτικής οντότητας⁹⁵.

του ευρύτερου κοινωνικού ρόλου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς αυτά μετατρέπονται από νομικό λάβαρο της υποκειμενικής – ατομικιστικής σχολής του δικαίου, σε νομικό λάβαρο της αντικειμενικής σχολής, που εξαιρεί τη σημασία του κοινωνικού χαρακτήρα του δικαίου. Βλ. Α. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 40 και 42.

⁹⁰ Αντίστοιχη είναι για τον Δημητρόπουλο και η εξέλιξη του δημοσίου δικαίου, καθώς θεωρεί πως η «ιδιωτικοποίηση του δημοσίου δικαίου» δεν είναι παρά η επέκταση της αρχής του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας στο δημόσιο δίκαιο. Ο λόγος είναι ότι αν η ελευθερία, κατά τη φιλελεύθερη νομική αντίληψη, αποτελούσε το γνώρισμα του ιδιωτικού δικαίου και ο καταναγκασμός εκείνο του δημοσίου, η ιδιωτικοποίηση του δημοσίου δικαίου σημαίνει την εισχώρηση της ελευθερίας στο δημόσιο δίκαιο, το οποίο έτσι παύει να είναι δίκαιο καταναγκασμού. Συνεπώς, η «ιδιωτικοποίηση» του δημοσίου δικαίου, γίνεται εν ονόματι της ανθρώπινης αξίας. Βλ. Α. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 100.

⁹¹ Γ. Κασσιμάτης, *Σύνταγμα και κοινό δίκαιο*, σελ. 159, από Α. Δημητρόπουλο, *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, ΝοΒ, 1980, σελ. 94.

⁹² Όμως το άρθρο 25 παρ. 4 Σ ορίζει «το κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης».

⁹³ Α. Μανιτάκης, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σελ. 410 επ.

⁹⁴ Για τον Α. Δημητρόπουλο, η ανθρώπινη αξία (η ανώτατη δικαιοπολιτική αρχή της έννομης τάξης του κοινωνικού ανθρωπισμού) εξειδικεύεται με τα θεμελιώδη δικαιώματα, συνεπώς τα θεμελιώδη δικαιώματα συνιστούν συστατικά στοιχεία της ανθρώπινης αξίας. Το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας συνεπάγεται ότι και τα θεμελιώδη δικαιώματα που την εξειδικεύουν είναι απαραβίαστα. Βλ. Α. Δημητρόπουλο, ό.π., σελ. 162.

⁹⁵ Α. Μάνεσης, ό.π., 112-113.

Η επιταγή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου ως γενική ρήτρα συνεπάγεται επίσης ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και όλες ανεξαιρέτως οι διατάξεις του Συντάγματος και της έννομης τάξης πρέπει να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται από όλους ανεξαιρέτως, κρατικά όργανα και πολίτες, έχοντας ως προτεραιότητα τον άνθρωπο. Ο λόγος αυτού συνδέεται με το γεγονός ότι η αξία του ανθρώπου δε θεωρείται απλό ατομικό δικαίωμα, αλλά την υπέρτατη αξία μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Στις περιπτώσεις στις οποίες το 2 παρ. 1 Σ δεν καλύπτεται από ειδικότερους συνταγματικούς κανόνες μπορεί να χρησιμεύσει για την απευθείας εκτίμηση της συνταγματικότητας διατάξεων, βάσει των οποίων ο άνθρωπος χρησιμοποιείται ενδεχομένως σαν μέσο για την επίτευξη συγκεκριμένου σκοπού και υποβιβάζεται έτσι σε αντικείμενο⁹⁶. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι η αξία του ανθρώπου αποτελεί απλή ερμηνευτική αρχή για την ερμηνεία και εφαρμογή των υπόλοιπων συνταγματικών διατάξεων και στερείται αυτοτελούς δεσμευτικής ισχύος⁹⁷. Όπως όλες οι διατάξεις του Συντάγματος, και το άρθρο 2 παρ. 1 αποτελεί δεσμευτικό κανόνα δικαίου και έχει κανονιστική δύναμη, σε αντίθεση με όσα έχουν υποστηρίξει ορισμένοι συγγραφείς εμμένοντας στη διάκριση μεταξύ δεσμευτικών και κατευθυντήριων – προγραμματικών διατάξεων του Συντάγματος. Ως αποτέλεσμα, η ένταξη της διάταξης του αρ. 2 παρ. 1 Σ εκτός του κεφαλαίου για τα ατομικά δικαιώματα δεν μπορεί να σημαίνει πως το άρθρο δε θεσπίζει συγκεκριμένο ατομικό δικαίωμα, αλλά αποτελεί απλή ερμηνευτική αρχή, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αντίθετο στην αξία του ανθρώπου ως φυσικού υποκειμένου δικαίου⁹⁸.

Η σημασία της θεμελίωσης ενός ξεχωριστού ατομικού δικαιώματος επί τη βάση του 2 παρ. 1 Σ έγκειται στο ανώγειο των αξιώσεων που απορρέουν από αυτήν. Η διάσταση αυτή ενισχύεται έτι περαιτέρω από τη στενότερη σύνδεση της ανθρώπινης αξίας με τα υπόλοιπα δικαιώματα της προσωπικότητας. Η κανονιστικότητα της διάταξης σημαίνει επίσης ότι ενδεχόμενη κατάργηση ή ελάττωση της προστασίας που παρέχεται ήδη από την κοινή νομοθεσία (όπως είναι η προστασία της προσωπικότητας μέσω των διατάξεων 57 επ. του Αστικού Κώδικα) θα αντέβαινε στην αξία του ανθρώπου και θα ήταν ανίσχυρη ως αντισυνταγματική⁹⁹.

Αντίθετα, υποστηρίζεται και ότι το 2 παρ. 1 δεν μπορεί να πείσει ότι θεσπίζει κάποιο αυτοτελές δικαίωμα, με διακριτό αντικείμενο (πέραν του κοινού παρονομαστή των λοιπών συνταγματικών κανόνων), αλλά έχει αποκλειστικά επικουρικό ρόλο στην ερμηνεία των δικαιωμάτων¹⁰⁰. Συναφώς, σε δικαστικές αποφάσεις (βλ. ΑΠ (Ολ) 40/1998) προσδίδεται αυτοτελής αξία στο άρθρο 2 παρ. 1 ορίζοντας ότι «το άρθρο 2 παρ. 1 Σ δε θεσπίζει δικαίωμα, αλλά κανόνα δικαίου συνταγματικού επιπέδου». Η γενικότητα της ρύθμισης της έγκειται, όπως θα αναλυθεί αμέσως παρακάτω όχι στην έλλειψη αυτοτελούς νομικής ισχύος, αλλά στην επικουρική της εφαρμογή έναντι ειδικών διατάξεων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα.

Γ. Συρροή με ειδικότερες συνταγματικές διατάξεις

⁹⁶ Α. Μάνεσης, ό.π., σελ. 112.

⁹⁷ Αντίθετα ο Α. Μάνεσης, ο οποίος θεωρεί πως το 2 παρ. 1 καθιερώνει μια «γενική αρχή», η οποία θα μπορούσε να συναχθεί και από άλλες προστατευτικές των δικαιωμάτων ειδικότερες διατάξεις του Συντάγματος, μια «κατευθυντήρια διάταξη», με την οποία απευθύνεται απλά συνταγματική εντολή στον κοινό νομοθέτη, χωρίς να ιδρύει ένα αυτοτελές ατομικό δικαίωμα και χωρίς να θεμελιώνει αξίωση κατά του κράτους για συγκεκριμένες ενέργειες, ούτε αποτελεί αυτοτελώς προστατεύσιμο έννομο αγαθό. Βλ. Α. Μάνεση, ό.π., σελ. 110-111.

⁹⁸ Βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 899.

⁹⁹ Α. Μάνεσης, ό.π., σελ. 111.

¹⁰⁰ Τ. Βιδάλης, ό.π., σελ. 146.

Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων υπάρχει ένας ειδικότερος συνταγματικός κανόνας, ο οποίος εντοπίζεται στο Κεφάλαιο του Συντάγματος περί θεμελιωδών δικαιωμάτων, δεδομένου ότι σχεδόν όλες οι πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης έχουν προστατευτεί με την ύπαρξη ιδιαίτερων ατομικών δικαιωμάτων. Όμως, στις περιπτώσεις οι οποίες εκφεύγουν από το πεδίο εφαρμογής των ειδικότερων συνταγματικών διατάξεων, μπορεί η διάταξη του 2 παρ. 1 Σ να βρει εφαρμογή και να συμπληρώσει το κενό.

Για παράδειγμα, το αρ. 7 παρ. 2 του Σ καλύπτει μεν την προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από κρατικά όργανα στο πεδίο του ποινικού κολασμού, όπως δεν καλύπτει περιπτώσεις όπως η κακομεταχείριση σωματικά ή ψυχικά ασθενών σε ιατρικές κλινικές, ή την εκούσια υποβολή ενός εργαζόμενου σε ανιχνευτή ψεύδους, τα οποία συνεπώς καλύπτονται από το αρ. 2 παρ. 1 Σ¹⁰¹. Περαιτέρω η αντισυνταγματικότητα της προσωπικής κρατήσεως μπορεί να βασιστεί στο 2 παρ. 1, αν θεωρηθεί πως το άρθρο 6 Σ αναφέρεται μόνο στον ποινικό κολασμό¹⁰².

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας του 2 παρ. 1 Σ ως θεμελιώδους σημασίας για το φιλελεύθερο δημοκρατικό μας πολίτευμα δε συνεπάγεται πως η διάταξη έχει υπέρτερη τυπική ισχύ από τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις. Η κανονιστική συνέπεια είναι απλώς πως το συνταγματικό μας πολίτευμα διέπεται εξ ολοκλήρου από τον σεβασμό και την προστασία της ανθρώπινης αξίας, η οποία αποτελεί την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.

- *Η ανθρώπινη αξία ως ελάχιστο πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων*

Έχει περαιτέρω υποστηριχθεί, ότι το αρ. 2 παρ. 1 Σ λειτουργεί ως ένας ελάχιστος πυρήνας εγγύησης των δικαιωμάτων. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία των ελληνικών Ανωτάτων Δικαστηρίων, ο πυρήνας «δεν πρέπει να νοείται ως ένα αμετακίνητο ελάχιστο απόλαυσης του δικαιώματος από οποιοσδήποτε συνθήκες, αλλά μάλλον ως μεταβλητό μέγεθος που διαφοροποιείται ανάλογα με τις συγκεκριμένες συνθήκες [...] και διαπιστώνεται με τη συνδρομή του αυτοτελούς [...] παράγοντα της διάταξης του άρθρου 2 παρ. 1»¹⁰³. Όσον αφορά τα, εκ της φύσης τους ευμετάβλητα βάσει των εκάστοτε κοινωνικών συνθηκών και συσχετισμών, κοινωνικά δικαιώματα, πράγματι η αξία του ανθρώπου μπορεί να λειτουργήσει ως ένα «ακραίο όριο», στο οποίο το κράτος δεν μπορεί να επέμβει, άλλως προσβάλλει τον πυρήνα του εκάστοτε κοινωνικού δικαιώματος, το οποίο συνίσταται στην ίδια την αξία του ανθρώπου. Την άποψη κατά την οποία η αξία του ανθρώπου ενισχύει την εφαρμογή των κοινωνικών δικαιωμάτων φαίνεται να υιοθετεί και η ελληνική νομολογία, όπως αυτή αναδείχθηκε κυρίως από το Συμβούλιο της Επικρατείας, κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, ιδιαίτερα αναφορικά με τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος (αρ. 21 παρ. 1 Σ)¹⁰⁴.

Ο αντίλογος στη σύλληψη αυτή της θεώρησης της αξίας του ανθρώπου ως minimum πυρήνα των δικαιωμάτων συνίσταται στον κίνδυνο σχετικοποίησής τους. Συγκεκριμένα, σε περίπτωση που η αξία του ανθρώπου θεωρείτο ο πυρήνας κάθε θεμελιώδους δικαιώματος, κάτι τέτοιο θα στερούσε από κάθε δικαίωμα την αυτοτελή κανονιστική του εμβέλεια και τον ξεχωριστό του

¹⁰¹ Βλ. Σπ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Έκδοση 2017, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 44.

¹⁰² Π.Δ. Δαγτόγλου ό.π, σελ. 897.

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 261/1932, 122/1937 κ.α., ΣτΕ 2175/1947, από Κ. Χρυσόγονο, ό.π, σελ. 154-155.

¹⁰⁴ Βλ. ΣτΕ Ολ 734/2016, ΣτΕ Ολ 2194/2014.

πυρήνα, ο οποίος είναι απαραβίαστος και μη δεκτικός περιορισμών. Συνεπώς, η μείωση της κανονιστικής δύναμης κάθε δικαιώματος ξεχωριστά στο βωμό της ενίσχυσης του αρ. 2 παρ. 1, θα μπορούσε να οδηγήσει σε απομείωση του προστατευτικού τους αποτελέσματος, καθώς τα δικαστήρια θα μπορούσαν να κρίνουν αντισυνταγματικούς μόνο τους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προσβάλουν τον κοινό τους πυρήνα, δηλαδή την αξία του ανθρώπου¹⁰⁵.

Η επικουρική χρήση της ανθρώπινης αξίας αξιοποιείται συνήθως από τη νομολογία για να συνάγει προσβολές του πυρήνα του ειδικότερου δικαιώματος ή της ίδιας της ανθρώπινης αξίας. Η διάταξη του 2 παρ. 1 μπορεί να αξιοποιείται για τη διάσωση ενός ειδικού δικαιώματος, όταν η προσβολή του είναι ιδιαίτερα έντονη και η διάσωση του είναι κρίσιμη για την αυτονομία και τον αυτοκαθορισμό του ατόμου. Ο συσχετισμός αυτός του ειδικού δικαιώματος με την αξία του ανθρώπου συντείνει στη συγκεκριμενοποίηση της θεωρίας περί «πυρήνα» των δικαιωμάτων ως φραγμού των περιορισμών τους, καθώς ο πυρήνας αυτός δεν πρέπει να θεωρείται ως ένα σταθερό σημείο, αλλά ως μεταβλητό στοιχείο, ανάλογα με τους κοινωνικούς συσχετισμούς και τις ad hoc συνθήκες απόλαυσης του εκάστοτε δικαιώματος. Στη νοηματοδότηση του μεταβλητού αυτού πυρήνα είναι κρίσιμη η κατά τ' άλλα αυτοτελής κανονιστική διάταξη της αξίας του ανθρώπου. Το επιχείρημα αυτό είναι «pro libertate», καθώς θεωρεί τον πυρήνα κάθε δικαιώματος ως προσαρμόσιμο στις εκάστοτε συνθήκες, ανάλογα με το αν η προσβολή του συνιστά και προσβολή της αξίας του ανθρώπου. Έτσι είναι δυνατόν να επιβληθεί ακόμα και ανάγκη πλήρους απολαύσεως του ειδικού δικαιώματος, όχι απλώς διάσωση του πυρήνα του, διευρύνοντας έτσι το προστατευτικό πεδίο των δικαιωμάτων¹⁰⁶.

Δ. Περιορισμοί της αξίας του ανθρώπου

Η διάταξη του 2 παρ. 1 Σ είναι μη υποκείμενη σε αναστολή (48 παρ. 1 Σ) και μη αναθεωρητέα (110 παρ. 1 Σ). Λόγω της σπουδαιότητας της δεν προβλέφθηκε βέβαια επιφύλαξη του κοινού νομοθέτη, ο οποίος δεν μπορεί με κανένα τρόπο να δράσει περιοριστικά στην αξία του ανθρώπου, ούτε επιτρέπει εξαιρέσεις στο πλαίσιο ειδικών εξουσιαστικών σχέσεων, καθώς κάτι τέτοιο θίγει την υπόσταση του ως αυτόνομου υποκείμενου δικαίου.

Γίνεται δεκτό ότι η ανθρώπινη αξία στο ελληνικό δίκαιο δεν υπόκειται σε περιορισμούς, όπως γίνεται στα υπόλοιπα θεμελιώδη δικαιώματα, για το λόγο ότι θεωρείται συστατικό στοιχείο του πολιτεύματος και όχι απλώς ανθρώπινο δικαίωμα. Το παραπάνω μπορεί να δικαιολογηθεί από τη τελλογία της συστηματικής τοποθέτησης της αξίας του ανθρώπου στο οργανωτικό μέρος του ελληνικού Συντάγματος: Εφόσον η ανθρώπινη αξία συστηματικά ανήκει στις διατάξεις που ορίζουν τη μορφή του ελληνικού πολιτεύματος και κατά περιεχόμενο ο σεβασμός και η προστασία της αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας μας, σε περίπτωση που ήταν δυνατός οποιοσδήποτε περιορισμός εκ μέρους του νομοθέτη, κοινού ή αναθεωρητικού, ή αναστολή της ισχύος της, τότε θα είχαμε κατ' ουσία κατάλυση του Συντάγματος.

¹⁰⁵ Βλ. Τ. Βιδάλης, ό.π, σελ. 144 επ.· Κ. Χρυσόγονος, ό.π σελ. 154-155.

¹⁰⁶ Βλ. Τ. Βιδάλης, ό.π, σελ. 156.

Υπό αυτήν την έννοια υποστηρίζεται ότι ούτε παραίτηση από την αξία του ανθρώπου μπορεί να γίνει νοητή, ούτε συναίνεση του ατόμου στο να αντιμετωπιστεί ως εργαλείο ή αντικείμενο¹⁰⁷. Διατυπώνεται ωστόσο η κριτική ότι το άτομο είναι ελεύθερο να επιλέξει σε τι συνίσταται η αξία του, καθώς συστατικό στοιχείο αυτής είναι η ευθύνη του ανθρώπου ως έλλογου όντος με αυτόνομη βούληση να καθορίσει ο ίδιος την αξία του, όπως την κατανοεί. Ο ετεροκαθορισμός από την κοινωνία ή από το εξωτερικό περιβάλλον του ατόμου προς το ποιο είναι το περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας του και τότε αυτή παραβιάζεται ή όχι είναι αντίθετος με την ηθική ανεξαρτησία του ατόμου και την απαγόρευση της επιβολής μιας «άνωθεν» ηθικής¹⁰⁸. Όπως υπαινίχθηκε και παραπάνω με αφορμή την κρατική υποχρέωση προστασίας της ανθρώπινης αξίας, σε περιπτώσεις εκπομπών στην τηλεόραση που προωθούν τον αυτοεξευτελισμό, αν οι συμμετέχοντες συμμετέχουν οικειοθελώς, δεν έχουμε στην πραγματικότητα ζήτημα παραβίασης της ανθρώπινης αξίας, αλλά ενδεχομένως των χρηστών ηθών. Συνεπώς, δεν είναι δογματικά ορθό να αποφασίσει το κράτος ότι μία συγκεκριμένη πράξη προσβάλλει πάντα την ανθρώπινη αξία¹⁰⁹.

- *Η ρήτρα του «δημοσίου συμφέροντος» για τον περιορισμό της ανθρώπινης αξίας*

Υπάρχει ωστόσο για τη νομολογία μια σειρά περιπτώσεων όπου το «δημόσιο συμφέρον» αποτελεί επαρκές κριτήριο για να αποκλείσει το επιχείρημα της προσβολής της ανθρώπινης αξίας. Για παράδειγμα, η απαγόρευση σύναψης εμπράγματων δικαιπραξιών χωρίς προηγούμενη άδεια της διοίκησης σε παραμεθόριες περιοχές¹¹⁰, οι περιορισμοί επικοινωνίας κέντρων γυμνιστών με το περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται¹¹¹, ο αποκλεισμός μετάθεσης δικηγόρων ορισμένων παραμεθόριων περιοχών¹¹², ο περιορισμός άσκησης ιδιωτικού επαγγέλματος στους πανεπιστημιακούς γιατρούς του ΕΣΥ¹¹³, αλλά και η προϋπόθεση της προηγούμενης άδειας γάμου από την υπηρεσία για να ασκήσουν το σχετικό τους δικαίωμα οι γυναίκες των σωμάτων ασφαλείας¹¹⁴, όλα εξυπηρετούν κάποια πτυχή του δημοσίου συμφέροντος και δε θεωρήθηκε ότι προσβάλλουν ούτε το ειδικότερο δικαίωμα (π.χ. επαγγελματική ελευθερία, ανάπτυξη της προσωπικότητας, σύναψη γάμου), ούτε και γενικότερα την ανθρώπινη αξία¹¹⁵.

¹⁰⁷ Επ' αυτού του ζητήματος το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας έχει εκφράσει την άποψη ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δε συνιστά μόνο αξιοπρέπεια του ατόμου, αλλά ολόκληρης της ανθρωπότητας. Συνεπώς η προάσπιση της δεν επαφίεται στην αποκλειστική διάθεση του ατόμου. Βλ. Β. Τσεβρένη, *ό.π.*, σελ. 212.

¹⁰⁸ Βλ. R. Dworkin, *Do we have a right to pornography?* σε R. Dworkin, *A matter of principle*, Cambridge, Mass., 1985, σελ. 335 επ., σύμφωνα με τον οποίο, στην περίπτωση της πορνογραφίας το δικαίωμα του ανθρώπου του ατόμου στην ηθική ανεξαρτησία εμποδίζει το κράτος να επιβάλει τη δική του «σεξουαλική ηθική». Βλ. Φ. Παναγοπούλου – Κουτνατζή, *ό.π.*, σελ. 740.

¹⁰⁹ Αντίθετη η νομολογία του Conseil d' Etat, κατά το οποίο η προστασία της ανθρώπινης αξίας εντάσσεται στο νομικό πλέγμα που συνθέτει τη δημόσια τάξη, την οποία η κρατική εξουσία οφείλει να διαφυλάσσει και να λαμβάνει κατάλληλα απαγορευτικά μέτρα προς αυτό το σκοπό. Για παράδειγμα, η εκτόξευση νάνων στη Γαλλία απαγορεύθηκε και δε συνάδει με την ανθρώπινη αξία. Βλ. Φ. Παναγοπούλου – Κουτνατζή, *ό.π.*, σελ. 740-741.

¹¹⁰ ΣτΕ 1366/1983.

¹¹¹ ΣτΕ 2422/1985.

¹¹² ΣτΕ 739/1992, 527/2003.

¹¹³ ΣτΕ 1678/2002, 2027/2002.

¹¹⁴ ΣτΕ 395/1978, χωρίς ωστόσο να έχει συνέχεια αυτή η νομολογία, καθώς ανατράπηκε από τις ΣτΕ 1647/1987, 867/1988, οι οποίες έκριναν ότι η απαιτούμενη από την υπηρεσία άδεια για την άσκηση του δικαιώματος σύναψης γάμου στρατιωτικού παραβιάζει, εκτός των ειδικών συναφών διατάξεων θεμελιωδών δικαιωμάτων, και τη διάταξη του αρ. 2 παρ. 1. Ανατροπή νομολογίας είχαμε επίσης και στις περιπτώσεις της ad hoc συγκρότησης πειθαρχικών συμβουλίων, ενόψει συγκεκριμένων υποθέσεων στα σώματα ασφαλείας (ΣτΕ 1990/1990, 2829/1990, 1595/1991) και των ανακριτικών συμβουλίων για τους στρατιωτικούς (ΣτΕ 1749/1997). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις κρίθηκε τελικά ότι προσβάλλουν την ανθρώπινη αξία. Βλ. Τ. Βιδάλη, *ό.π.*, σελ. 151.

¹¹⁵ Βλ. Τ. Βιδάλη, *ό.π.*, σελ. 148-149.

Περαιτέρω με βάση τη νομολογία, από το άρθρο 2 παρ. 1 δε δημιουργείται υποχρέωση της Πολιτείας να χορηγήσει την ελληνική ιθαγένεια σε αλλοδαπό¹¹⁶, απόφαση η οποία κατά τη νομολογία μας δεν απαιτεί αιτιολογία, καθώς η πολιτογράφηση θεωρείται κυριαρχικό δικαίωμα της Πολιτείας. Αντίστοιχα, δε στοιχειοθετείται δικαίωμα του αλλοδαπού να λάβει την ελληνική ιθαγένεια, στηριζόμενο μόνο στο 2 παρ. 1 Σ. Η αναιτιολόγητη απόρριψη του αιτήματος πολιτογράφησης βέβαια, η οποία δεν μπορεί κατ' αποτέλεσμα να ελεγχθεί ακυρωτικά (καθώς ελέγχεται μόνο η παρανομία της ειδικής αιτιολογίας, αν υπάρχει), προσβάλλει την αξία του αιτούντος αφού, «υποδηλώνει άρνηση αντιμετώπισής του ως έλλογου όντος»^{117, 118}. Η ελληνική Πολιτεία υποχρεούται, εφόσον αυτός στερείται άδειας διαμονής, στην απέλασή του¹¹⁹, επέμβαση η οποία είναι κατ' αρχήν θεμιτή και νόμιμη. Ωστόσο η κρατική επέμβαση, η οποία οδηγεί στην απέλαση, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι μπορεί να φτάσει στην προσβολή του πυρήνα της ανθρώπινης αξίας, ιδιαίτερα όσον αφορά πρόσφυγες, γυναίκες, παιδιά και γενικότερα ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Με βάση τη λογική των παραπάνω περιπτώσεων, η νομολογία φαίνεται να αντιμετωπίζει την ανθρώπινη αξία είτε ως απλώς ένα «ελάχιστο» (όπως αναλύθηκε παραπάνω) των επί μέρους συνταγματικών δικαιωμάτων είτε ως μια προγραμματική διάταξη, η οποία κατοχυρώνει την αυτονομία του ατόμου και έχει κανονιστική εμβέλεια. Στην πρώτη περίπτωση εφόσον το ειδικό θεμελιώδες δικαίωμα δεν υπερισχύει *in concreto* του δημοσίου συμφέροντος, τότε σίγουρα δεν υπερισχύει η γενική διάταξη του 2 παρ. 1 Σ, η οποία απλώς κατοχυρώνει το ελάχιστο του δικαιώματος. Στη δεύτερη περίπτωση, αν και η ανθρώπινη αξία λογίζεται με τρόπο που έχει αυτοτελή κανονιστική συνέπεια (επικουρική – ενισχυτική των ειδικών δικαιωμάτων), το ειδικό δημόσιο συμφέρον είναι τόσο σπουδαίο που δεν εκτοπίζει ούτε τη θεμελιώδη διάταξη του 2 παρ. 1 Σ. Παρ' όλα αυτά, γίνεται δεκτό πως οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα θεμελιώδη δικαιώματα εν όψει του δημοσίου συμφέροντος δεν μπορούν να φτάνουν στο σημείο να αναιρούν το «ελάχιστο» της αυτονομίας, που κατοχυρώνει το 2 παρ. 1 Σ¹²⁰.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις οποίες η νομολογία φρονεί πως αρκεί για τον περιορισμό της ανθρώπινης αξίας το γενικώς εννοούμενο δημόσιο συμφέρον, δηλαδή το δημοσιονομικό ή αυτό που σχετίζεται με την ευχέρεια του κράτους να ρυθμίζει υπηρεσιακά θέματα δημοσίων λειτουργιών ή κατανομής δημοσίων πόρων¹²¹. Σε αυτήν την περίπτωση δεν μπορούμε να θεωρήσουμε πως η νομολογία θεωρεί πως το ειδικό δημόσιο συμφέρον είναι τόσο επιτακτικό που εκτοπίζει μέχρι και το 2 παρ. 1 Σ, αλλά μάλλον πως εφόσον το ειδικό δικαίωμα δεν προσβάλλεται, τότε δεν προσβάλλεται και το *minimum* του, δηλαδή η αξία του ανθρώπου¹²².

Η κριτική που διατυπώνεται στη χρήση του δημοσίου συμφέροντος (ειδικώς ή γενικώς εννοούμενου) ως περιοριστικού της ανθρώπινης αξίας συνίσταται στον εξής συλλογισμό: Το δημόσιο συμφέρον δεν μπορεί να αποτελέσει γενικό λόγο περιορισμού των ανθρωπίνων

---

¹¹⁶ Βλ. ΣτΕ 1159/1991.

¹¹⁷ Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 149.

¹¹⁸ Ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας σήμερα φαίνεται να έχει ενσωματώσει τη σύμφωνη με την αξία του ανθρώπου υποχρέωση αιτιολόγησης της απόφασης περί πολιτογράφησης, σύμφωνα με το άρθρο 8 παρ. 2 του ν. 3284/2004, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 6 του ν. 3838/2010.

¹¹⁹ Βλ. ΣτΕ 3603/1991, ΕλλΔνη 1993, 772, ΣτΕ 467/2010.

¹²⁰ Βλ. Τ. Βιδάλης, ό.π., σελ. 149-150.

¹²¹ Βλ. ΣτΕ 468/1984, 1975/1991, 3623/1996, 3078/1997, 3831/2001, 1265/1997, 1266/1997, 235/1999, 340/2000.

¹²² Βλ. Τ. Βιδάλης, ό.π., σελ. 150.

δικαιωμάτων, διότι υπάρχει κίνδυνος αναίρεσης της φιλελεύθερης αρχής ή της αρχής του κράτους δικαίου. Μόνο ειδικοί περιορισμοί είναι αποδεκτοί. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την αξία του ανθρώπου, αν θεωρήσουμε ότι αποτελεί την κοινή βάση κάθε ειδικότερου δικαιώματος, τότε αυτή δεν μπορεί να τεθεί υπό γενική επιφύλαξη δημοσίου συμφέροντος, καθώς κάτι τέτοιο θα έφτανε στο σημείο να δικαιολογήσει ακόμα και την παράβλεψη της ίδιας της ανθρώπινης ιδιότητας και τη χρήση του ατόμου ως μέσο για την εξυπηρέτηση κάποιου δημοσίου συμφέροντος. Η νομολογία ωστόσο στις περιπτώσεις που κάνει φαινομενικά δεκτή την επίκληση του δημοσίου συμφέροντος για τον περιορισμό της ανθρώπινης αξίας, δεν σταθμίζει το εκάστοτε δημόσιο συμφέρον με το 2 παρ. 1 Σ συγκεκριμένα, αλλά κρίνει πως αρκεί η υπεροχή του σε σχέση με το εκάστοτε ειδικό δικαίωμα με το οποίο αντιπαράκειται. Τα δικαστήρια συνήθως δεν υπεισέρχονται στην αξιολόγηση των ακραίων ορίων της ανθρώπινης αξίας και της αντιπαράθεσης της με το δημόσιο συμφέρον¹²³.

III. Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΟ ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΣ ΕΝΩΣΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

1. Η προστασία της ανθρώπινης αξίας στις ιδρυτικές συνθήκες της Ε.Ε.

Στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα -σήμερα Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ)- η εξουσία που αυτή διαθέτει εναπόκειται στις αρμοδιότητες τις οποίες της παραχωρούν τα κράτη – μέλη της. Εφόσον «κρατική» εξουσία και θεμελιώδη δικαιώματα είναι έννοιες συνδεδεμένες, υπήρξε η ανάγκη για κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και εντός της νέας αυτής ιδιάζουσας έννομης τάξης. Ωστόσο, η πληθώρα και διαφορετικότητα των εννόμων τάξεων των κρατών – μελών αναφορικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατέστησε απαιτητικό το έργο του ενωσιακού νομοθέτη ώστε να καταλήξει σε ένα κείμενο το οποίο να διέπεται από συναίνεση.

Ήδη από το 1976¹²⁴, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας υπήρχαν συζητήσεις για θεσμοθέτηση ενός καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς αφενός τα δικαιώματα αποτελούσαν βάση της ευρωπαϊκής πολιτισμικής ταυτότητας, αφετέρου η κατοχύρωσή τους ήταν απαραίτητο στάδιο για την επίτευξη της «ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης»¹²⁵. Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων αποσκοπούσε στην ενίσχυση του συμβολικού περιεχομένου της αφοσίωσης της ΕΕ σε ζητήματα θεμελιωδών δικαιωμάτων, λόγω της αυξανόμενης δράσης της, και την ενίσχυση της στο διεθνές περιβάλλον, αλλά και στην αποτελεσματικότερη προστασία των πολιτών της και την ασφάλεια δικαίου¹²⁶.

Σε επίπεδο πρωτογενούς δικαίου, πρώτη θεσμική αναφορά σε προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων συναντούμε στο προοίμιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης, με την πρώτη αναθεώρηση της Συνθήκης (1986): «Οι αρχηγοί των κρατών μελών είναι αποφασισμένοι να εργασθούν από κοινού για την προώθηση της δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων που

¹²³ Βλ. Τ. Βιδάλης, ό.π., σελ. 153-154.

¹²⁴ Αναφορά της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων με τίτλο “*The Protection of Fundamental Rights in the European Community*”, Δελτίο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συμπλήρωμα 5/76, Συμπεράσματα, παρ. 39, Μνημόνιο της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για την προσχώρηση της Κοινότητας στην ΕΣΔΑ, Δελτίο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Συμπλήρωμα 2/79.

¹²⁵ Πρώτη αναφορά στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας συναντούμε στη *Διακήρυξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα και Ελευθερίες* (OJ C 120/51-52, 1989).

¹²⁶ Κ. Μαργαρίτης, *Η προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην ΕΕ & η Συνθήκη της Λισαβόνας*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2016, σελ. 80-81.

αναγνωρίζονται στα συντάγματα και τους νόμους των κρατών μελών, στη Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και στον Κοινωνικό Χάρτη, με έμφαση στην ελευθερία, την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη». Άμεση αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν υπάρχει ακόμα στην συγκεκριμένη διακήρυξη, όμως η σύνδεση της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας ως θεμέλια βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της δημοκρατίας, καθώς και η σχέση της με την ελευθερία, την ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη είναι αναμφισβήτητη¹²⁷.

Επίσημη θεσμοθέτηση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων εισήγαγε η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), στο άρθρο ΣΤ (σήμερα άρθρο 6) παρ. 2 της ΣΕΕ: «*Η Ένωση σέβεται τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, που υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950, και όπως προκύπτουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, ως γενικές αρχές του κοινοτικού δικαίου*»¹²⁸. Η συγκεκριμένη πρόβλεψη εισάγει σε δεσμευτικό κανόνα δικαίου τον απερίφραστο σεβασμό της ΕΕ στα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως αυτά έχουν κατοχυρωθεί στην ΕΣΔΑ και στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών, ανάγοντας τις νομολογιακές κρίσεις του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου σε πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο.

Περαιτέρω, η παρ. 1 του άρθρου 6 ΣΕΕ σήμερα συνιστά τη βάση για την κανονιστική ισχύ του Χάρτη των Θεμελιωδών δικαιωμάτων της ΕΕ, με την εξής διατύπωση: «*Η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που περιέχονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7ης Δεκεμβρίου 2000, όπως προσαρμόσθηκε στις 12 Δεκεμβρίου 2007, στο Στρασβούργο, ο οποίος έχει το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Οι διατάξεις του Χάρτη δεν συνεπάγονται καμία επέκταση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως αυτές ορίζονται στις Συνθήκες. Τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και οι αρχές του Χάρτη ερμηνεύονται σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις του Τίτλου VII του Χάρτη που διέπουν την ερμηνεία και την εφαρμογή του και λαμβανομένων δεόντως υπόψη των επεξηγήσεων οι οποίες αναφέρονται στον Χάρτη και στις οποίες μνημονεύονται οι πηγές των εν λόγω διατάξεων*».

Ακόμα ειδική αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο υπάρχει στο άρθρο 2 παρ. 1 ΣΕΕ, σύμφωνα με το οποίο: «*Η Ένωση βασιίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών*».

Στο άρθρο 2 ΣΕΕ, όπως αναθεωρήθηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, για πρώτη φορά ρυθμίζεται ρητά η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως η πρώτη και κορυφαία αρχή του ενωσιακού δικαίου.

¹²⁷ Βλ. Κ. Μαργαρίτη, ό.π., σελ. 88.

¹²⁸ Η διατύπωση του αντίστοιχου χωρίου μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας διαμορφώθηκε στο άρθρο 6 παρ. 3 ΣΕΕ ως εξής: «*Τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών και όπως απορρέουν από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αποτελούν μέρος των γενικών αρχών του δικαίου της Ένωσης*», αποτυπώνοντας πλήρως την κρατούσα νομολογία του ΔΕΕ.

Υπό το φως αυτής της διάταξης, όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα, οι θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες και οι περαιτέρω αρχές του ενωσιακού δικαίου πρέπει να ερμηνεύονται με βάση την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία αποτελεί και το νομικό όριο σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ των παραπάνω¹²⁹.

Η ύπαρξη σαφούς κινδύνου παραβίασης από κράτος – μέλος των αξιών του άρθρου 2 ΣΕΕ εκκινεί τη διαδικασία του προληπτικού μηχανισμού του άρθρου 7 παρ. 1 ΣΕΕ, ενώ η ύπαρξη σοβαρής και διαρκούς παραβίασης των αξιών του 2 ΣΕΕ μπορεί, κατά το 7 παρ. 2 ΣΕΕ να οδηγήσει σε επιβολή κυρώσεων στο κράτος – μέλος. Μάλιστα η διαδικασία του άρθρου 7 εφαρμόζεται όχι μόνο σε παραβιάσεις εκ μέρους των κρατών – μελών για θέματα εντός του πεδίου εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου, αλλά σε οποιαδήποτε παραβίαση των αρχών του κράτους δικαίου του άρθρου 2 ΣΕΕ που διαπιστώνεται. Ο εν λόγω μηχανισμός ενεργοποιήθηκε πρόσφατα για πρώτη φορά σε σχέση με την Πολωνία και την Ουγγαρία.

Τέλος, στο άρθρο 21 ΣΕΕ ορίζεται ότι *«η δράση της Ένωσης στη διεθνή σκηνή έχει ως γνώμονα και σχεδιάζεται με στόχο να προωθεί στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο τις αρχές που έχουν εμπνεύσει τη δημιουργία, την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της: τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, την οικουμενικότητα και το αδιαίρετο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης και τον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και του διεθνούς δικαίου»*.

2. Η προστασία της αξίας του ανθρώπου πριν και μετά τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

A. Η νομολογιακή κατοχύρωση της ανθρώπινης αξίας πριν τον Χάρτη ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου

Αρχικά, όπως και στο σύνολο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έτσι και στην περίπτωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, πολύτιμη ήταν η συνεισφορά του ενωσιακού δικαστή ιδιαίτερα τη δεκαετία του '70, η οποία συνοψίζεται στην παραδοχή ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνιστά γενική αρχή του δικαίου της ΕΕ και προστατεύεται από τον ενωσιακό δικαστή¹³⁰, ο οποίος αντλεί έμπνευση από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών¹³¹, καθώς και από τις διεθνείς συνθήκες στις οποίες έχουν προσχωρήσει τα κράτη – μέλη¹³², και ιδιαίτερα την ΕΣΔΑ¹³³. Σημειωτέο ότι οι γενικές αρχές του δικαίου θεωρούνται αναπόσπαστο μέρος του πρωτογενούς δικαίου και βρίσκονται στην ίδια ιεραρχική θέση με τις λοιπές διατάξεις του πρωτογενούς δικαίου, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι σχετικές με τις θεμελιώδεις ελευθερίες¹³⁴.

¹²⁹ Β. Τζέμος, *Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, «Δημόσιο Δίκαιο», Επιστημονικό Περιοδικό Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Έτος 2016 (1), Τεύχος 1 (Ιανουάριος - Μάρτιος), σελ. 2.

¹³⁰ Βλ. Υπόθεση C- 29/69, *Stauder v. City of Ulm* (1969).

¹³¹ Βλ. Υπόθεση C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft* (1970).

¹³² Βλ. Υπόθεση C-4/73, *Nold v. Commission* (1974).

¹³³ Βλ. Υπόθεση C-36/75, *Rutili v. French Minister of the Interior* (1975). Βλ. και την Υπόθεση C-94/00, *Roquette Freres* (2002), στην οποία το ενωσιακό δικαστήριο συμπεριέλαβε όχι μόνο το κείμενο της ΕΣΔΑ ως πηγή έμπνευσης για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά και τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

¹³⁴ Βλ. Υπόθεση C-112/00, *Schmidberger* (2002), στη σκέψη 77 της οποίας γίνεται λόγος περί «του αναγκαίου συγκερασμού μεταξύ των αναγκαίων επιταγών της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Κοινότητα και εκείνων που απορρέουν από μία θεμελιώδη ελευθερία που καθιερώνει η Συνθήκη». Αν οι θεμελιώδεις ελευθερίες και

Όσον αφορά την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ΕΣΔΑ, από την οποία αντλεί έμπνευση ο ενωσιακός νομοθέτης και δικαστής, είναι κρίσιμο να αναφερθούμε συνοπτικώς. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν προστατεύεται ως αυτοτελές δικαίωμα ρητά στο κείμενο της ΕΣΔΑ, κατοχυρώνονται όμως ορισμένες πτυχές της στα άρθρα 2,3,4 και 7 ΕΣΔΑ. Ρητή αναφορά γίνεται στο Προοίμιο του 13^{ου} Π.Π. της ΕΣΔΑ, σχετικά με την κατάργηση της θανατικής ποινής. Παρ' όλα αυτά, η νομολογία του ΕΔΔΑ κρίνει πως «η ουσία της Σύμβασης είναι ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ανθρώπινης ελευθερίας»¹³⁵. Ορθώς λοιπόν το ενωσιακό δίκαιο αντλεί έμπνευση από την ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ, ως τα πλέον εξειδικευμένα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Σε πρώτο στάδιο λοιπόν ο ενωσιακός δικαστής δημιούργησε έναν νομολογιακό κατάλογο θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία πρέπει να προστατεύονται σε περιπτώσεις που τυγχάνει εφαρμογής το ενωσιακό δίκαιο¹³⁶. Στον κατάλογο αυτό το ΔΕΕ αναγνώρισε την ενωσιακή προστασία πανανθρώπινων αξιών, οι οποίες αποτελούν βάση για την προστασία όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια¹³⁷, η απαγόρευση των διακρίσεων¹³⁸, η αρχή της ισότητας¹³⁹ και της ίσης μεταχείρισης¹⁴⁰.

Ρητή αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια συναντούμε το 1990 στην υπόθεση *Di Leo*, στην οποία αναφέρεται ότι «η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, απαιτεί, για να εξασφαλιστεί η ελεύθερη κυκλοφορία υπό συνθήκες ελευθερίας και αξιοπρέπειας, άριστες συνθήκες ενσωματώσεως της οικογενείας του κοινοτικού εργαζομένου στη χώρα υποδοχής»¹⁴¹. Πρώτη φορά, ο Γενικός Εισαγγελέας Jacobs ανέφερε το 1993 στις προτάσεις του για την υπόθεση *Κωνσταντινίδη* ότι «οι συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών εν γένει, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια αρχή, βάσει της οποίας το κράτος οφείλει να σέβεται όχι μόνο την σωματική υγεία του ατόμου, αλλά και την αξιοπρέπεια, την ηθική του ακεραιότητα, και το αίσθημα της προσωπικής του ταυτότητας»¹⁴².

Κατόπιν, το 1996, το ΔΕΚ έκρινε στην υπόθεση *P v. S Cornwall County Council* ότι η ανοχή διακρίσεων με κριτήριο το φύλο στην απασχόληση και η απόλυση λόγω της διεμφυλικής ταυτότητας ενός ατόμου, «θα ισοδυναμούσε με αποτυχία σεβασμού του δικαιώματος στην αξιοπρέπεια και την προσωπική ελευθερία, τις οποίες το Δικαστήριο έχει καθήκον να διασφαλίσει»¹⁴³.

Πέραν των προηγούμενων αναφορών σε δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, για πρώτη φορά ρητώς, με την απόφαση της 9^{ης} Οκτωβρίου 2001, το ΔΕΚ έκρινε στην υπόθεση *Βασίλειο των Κάτω Χωρών κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης* ότι

η κοινοτική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν κατείχαν την ίδια ιεραρχική θέση. δεν θα συνέτρεχε, ασφαλώς, λόγος συγκερασμού των αντιστοίχων απαιτήσεων.

¹³⁵ Βλ. Απόφαση ΕΔΔΑ της 29-04-2002, *Pretty v. United Kingdom*. Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, ό.π., σελ. 36.

¹³⁶ Η πρώην δικαστής στο ΔΕΚ *Ninon Colneric* θεωρεί την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ ως «δίκαιο δημιουργημένο από τους δικαστές». Βλ. Κ. Μαργαρίτη, ό.π., υποσημ. 66.

¹³⁷ Βλ. Υπόθεση C-377/98, *Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council of the EU* (2001).

¹³⁸ Βλ. Υπόθεση C-293/83, *Gravier v. City of Liege* (1985).

¹³⁹ Βλ. Υπόθεση C-810/79, *Peter Überschär v. Bundesversicherungsanstalt für Angestellte* (1980).

¹⁴⁰ Βλ. Υπόθεση C-217/91, *Kingdom of Spain v. Commission of the European Communities* (1993).

¹⁴¹ Βλ. Υπόθεση C-308/89, *Di Leo v. Land Berlin* (1990) · βλ. και Υπόθεση C-356/98, *Arben Kaba v. Secretary of State for the Home Department* (2000).

¹⁴² Γνώμη Γενικού Εισαγγελέα στην υπόθεση C-168/91, παρ. 39. Βλ. Β. Τσεβρένη, ό.π., σελ. 30.

¹⁴³ Υπόθεση C-13/94, *P v. S Cornwall County Council* (1996). Βλ. και C-303/06, *Coleman v. Law* (2008).

βαρύνει το Δικαστήριο η υποχρέωση μέριμνας για το σεβασμό του δικαιώματος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ακεραιότητας του προσώπου, το οποίο συνιστά γενική αρχή του δικαίου της ΕΕ¹⁴⁴. Στη συγκεκριμένη υπόθεση το Δικαστήριο αναγνώρισε ρητά ως γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, εξετάζοντας την Οδηγία σχετικά με την κατοχύρωση των ευρεσιτεχνιών βιοτεχνολογίας¹⁴⁵.

Β. Η προστασία της ανθρώπινης αξίας στον Χάρτη πριν και μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας

Ο Χάρτης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης της 7^{ης} Δεκεμβρίου 2000, ο οποίος απέκτησε κανονιστικό περιεχόμενο με τη Συνθήκη της Λισαβόνας (2009)¹⁴⁶, θεμελιώνει ρητώς το δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Πριν την ανάλυση των επί μέρους δικαιωμάτων που σχετίζονται με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στον Χάρτη, είναι κρίσιμο να αναφερθούμε συνοπτικά στην πορεία και αντιμετώπιση του Χάρτη πριν και μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, πάντοτε σε συνάρτηση με το υπό εξέταση ζήτημα.

Πριν τη νομική του κατοχύρωση το 2009 με τη Συνθήκη της Λισαβόνας και την ένταξη του στο πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ, ο Χάρτης είχε κυρίως χαρακτήρα διακήρυξης. Συνεπώς, κρισιμότερη και για το διάστημα μεταξύ 2001 - 2009 ήταν η συμβολή του ενωσιακού δικαστή για την κατοχύρωση και προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως γενικών αρχών του ενωσιακού δικαίου. Οι Γενικοί Εισαγγελείς του ΔΕΚ ήταν ιδίως εκείνοι που αξιοποιούσαν το κείμενο του Χάρτη προς επίρρωση των ισχυρισμών τους αναφορικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα, παρόλο το συμβολικό του χαρακτήρα¹⁴⁷. Ιδιαίτερα κρίσιμη για το εν λόγω ζήτημα και ενδεικτική της εξέλιξης της αντιμετώπισης του Χάρτη αποτελεί η τοποθέτηση του Γενικού Εισαγγελέα Jacobs στην υπόθεση *Netherlands v. European Parliament & Council* (2001), στην οποία χαρακτήρισε το περιεχόμενο των άρθρων 1 (ανθρώπινη αξιοπρέπεια) και 3 παρ. 2 (δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου) του Χάρτη προστατευόμενα από την κοινοτική έννομη τάξη, αξιοποιώντας τα εν λόγω άρθρα προς απόδειξη των ισχυρισμών του¹⁴⁸.

Η χρήση (ή μη χρήση) του Χάρτη από τη νομολογία πριν το 2009, ήταν σημαντική για την αντιμετώπιση του γενικώς ως πηγή δικαίου. Κατά μία άποψη, ο Χάρτης είναι μία ακόμα (εναλλακτική) πηγή για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καθώς κατ' ουσία αποτελεί κωδικοποίηση της ήδη υπάρχουσας νομολογίας του ΔΕΚ. Κατ' άλλη άποψη, ο Χάρτης είχε ξεχωριστή σημασία ως πηγή δικαίου, καθώς ανέδειξε δικαιώματα που δεν είχαν ακόμα ενταχθεί ως προστατευόμενα ως γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, κυρίως για τα κοινωνικά δικαιώματα¹⁴⁹.

---

¹⁴⁴ Απόφαση 9ης Οκτωβρίου 2001 του ΔΕΕ στην υπόθεση C-377/98, *Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council of the EU*.

¹⁴⁵ Παρόλο που τελικά το ΔΕΚ έκρινε ότι εν προκειμένω δεν υφίστατο παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας από την εν λόγω Οδηγία, καθώς θεώρησε ότι «πλαισιώνει το δίκαιο των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας κατά τρόπο αρκούντως αυστηρό ώστε το ανθρώπινο σώμα να παραμένει όντως αδιάθετο και αναπαλλοτρίωτο και με τον τρόπο αυτό να διαφυλάσσεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια».

¹⁴⁶ Μέσω του άρθρου 6 παρ. 1 της ΣΕΕ.

¹⁴⁷ Βλ. Κ. Μαργαρίτη, ό.π., σελ. 130-135.

¹⁴⁸ Εισήγηση του Γενικού Εισαγγελέα Jacobs στην υπόθεση C-377/98, *Netherlands v. European Parliament & Council* (2001), παρ. 1.

¹⁴⁹ Βλ. παρακάτω για άρθρο 31 Χάρτη, σύμφωνα με το οποίο «κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας, οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπεια του»· βλ. Κ. Μαργαρίτη, ό.π., σελ. 134-135.

Μετά τη μη επικύρωση της Συνθήκης για την ίδρυση Ευρωπαϊκού Συντάγματος, το ζήτημα της νομικής κατοχύρωσης του Χάρτη αντιμετωπίστηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, με την οποία ο Χάρτης ενσωματώθηκε στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, όχι εξ ολοκλήρου, αλλά με ρητή αναφορά στο άρθρο 6 ΣΕΕ. Ο Χάρτης, μολονότι βασίζεται στην ΕΣΔΑ και σε άλλα ευρωπαϊκά και διεθνή μέσα, ήταν καινοτόμος με διάφορους τρόπους, ιδίως διότι περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων θεμάτων, την αναπηρία, την ηλικία και τον γενετήσιο προσανατολισμό ως απαγορευόμενους λόγους διακρίσεων. Ενώ το πεδίο εφαρμογής του Χάρτη είναι, από τη μία πλευρά, δυνητικά πολύ ευρύ, καθώς τα περισσότερα από τα δικαιώματα που αναγνωρίζει παρέχονται σε «κάθε πρόσωπο», ανεξάρτητα από την εθνικότητα ή το καθεστώς, από την άλλη πλευρά, το άρθρο 51 περιορίζει την εφαρμογή του στα θεσμικά όργανα και τους οργανισμούς της ΕΕ και, όταν ενεργούν για την εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ, στα κράτη μέλη.

Στο προοίμιο του Χάρτη αναφέρεται ότι *«η Ένωση, έχοντας επίγνωση της πνευματικής και ηθικής κληρονομιάς της, εδράζεται στις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, της ελευθερίας της ισότητας και της αλληλεγγύης· ερείδεται στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου. Η Ένωση τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της, καθιερώνοντας την ιθαγένεια της Ένωσης και δημιουργώντας ένα χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης»*. Η διαφύλαξη και ανάπτυξη των αρχών της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης, της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, τα οποία συνιστούν θεμέλια της ΕΕ, επιτυγχάνεται με το σεβασμό της πολυμορφίας των πολιτισμών και των παραδόσεων των λαών της Ευρώπης, και της εθνικής ταυτότητας των κρατών – μελών.

Οι διατάξεις σχετικά με την ανθρώπινη αξία, όπως και όλα τα κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα στο Χάρτη, απηχούν την έκφραση μιας ελάχιστης συναίνεσης των κρατών – μελών αναφορικά με το περιεχόμενο τους. Ειδικά στην ιδιαίτερη περίπτωση της ανθρώπινης αξίας – αξιοπρέπειας, με την πολυπλοκότητα η οποία χαρακτηρίζει το περιεχόμενό της, είναι λογικό να μην εντοπίζεται στο ενωσιακό δίκαιο συναίνεση των κρατών – μελών σχετικά με το ακριβές περιεχόμενο της έννοιας της. Κάτι τέτοιο είναι μάλλον αναμενόμενο, αφενός λόγω της ιδιαιτερότητας της ανθρώπινης αξίας, αφετέρου λόγω της ιδιαιτερότητας της ενωσιακής έννομης τάξης¹⁵⁰.

Η αξία του ανθρώπου κατοχυρώνεται ρητά τόσο στη Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 2 και άρθρο 21 παρ. 1 ΣΕΕ) όσο και στον ΧΘΔΕΕ (άρθρα 1, 2-5, αλλά και 25,31). Στον ΧΘΔΕΕ αναφέρεται στο προοίμιο και κατοχυρώνεται τόσο γενικά (άρθρο 1) όσο και ειδικά (άρθρα 2-5) καταλαμβάνοντας ένα ολόκληρο κεφάλαιο, και μάλιστα το πρώτο (τίτλος Ι). Πάντως, από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια εκπηγάζουν ως ειδικότερα δικαιώματα όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα του Χάρτη. Ιδιαίτερος ισχυρός δεσμός με το άρθρο 1 έχουν όλες οι κλασικές θεμελιώδεις ελευθερίες (Τίτλος ΙΙ: Ελευθερία) και ιδίως το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία και στην ασφάλεια (άρθρο 6), στην ιδιωτική ζωή (άρθρο 7) και στην ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης (άρθρο 8). Εξίσου συνδεδεμένα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι και όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα που εντάσσονται Τίτλο VI: Ισότητα. Ειδικές εκφάνσεις της ανθρώπινης

---

¹⁵⁰ Το γεγονός ότι η ενωσιακή έννομη τάξη συναπαρτίζεται από τα κράτη – μέλη της, σημαίνει αναπόφευκτα και ότι το περιεχόμενο των κατοχυρωμένων σε αυτήν δικαιωμάτων δεν είναι ενιαίο σε όλες τις έννομες τάξεις των κρατών – μελών.

αξιοπρέπειας είναι επίσης τα θεμελιώδη δικαιώματα που εντάσσονται στο Τίτλο IV Αλληλεγγύη¹⁵¹.

Κρίσιμο είναι, ότι παρά την διεξοδικότητά του, ο ΧΘΔΕΕ δεν κατοχυρώνει ως δικαίωμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ούτε το γενικό δικαίωμα της συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή, όπως το εθνικό μας Σύνταγμα.

α) Το άρθρο 1: Ανθρώπινη αξιοπρέπεια

Ο Τίτλος I του Χάρτη ονομάζεται «Αξιοπρέπεια» και αρχικά στο άρθρο 1 ορίζεται ότι «η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη» και «πρέπει να γίνεται σεβαστή και να προστατεύεται». Μάλιστα, επισημαίνεται ότι η αξιοπρέπεια του ατόμου δεν είναι μόνο ένα θεμελιώδες δικαίωμα αυτή καθεαυτή, αλλά αποτελεί την αληθινή βάση όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Στον Χάρτη παρομοιάζει ο τρόπος κατοχύρωσης με αυτόν του ελληνικού αλλά και του γερμανικού Συντάγματος. Για το ότι η τελική διατύπωση του ΧΘΔΕΕ μιμείται το γράμμα του Γερμανικού Συντάγματος, καθοριστικός ήταν ο ρόλος στις εργασίες της Συνέλευσης που επεξεργάστηκε τον Χάρτη, ήδη σε καθεστώς ισχύος Συνθήκης της Νίκαιας, του R. Herzog, πρώην Προέδρου της Γερμανίας αλλά και του Ομοσπονδιακού Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Τα δικαιώματα που συμπεριλαμβάνονται στον τίτλο I του Χάρτη αφορούν τα λεγόμενα «δικαιώματα πρώτης γενιάς» και υποστηρίζεται ότι συνιστούν δικαιώματα με αρνητικό περιεχόμενο (status negativus), καθώς εμπεριέχουν αξίωση αποθετική έναντι του κράτους.

Στην απόφασή του της 9ης Οκτωβρίου 2001 στην υπόθεση C-377/98 *Κάτω Χώρες κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου*, Συλλ. 2001, σ. I-7079, στις παραγράφους 70 έως 77 του σκεπτικού, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί στοιχείο του δικαίου της Ένωσης.

Από τα ανωτέρω συνάγεται, ιδίως, ότι κανένα από τα δικαιώματα που ορίζει ο Χάρτης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσβολή της αξιοπρέπειας άλλου προσώπου και ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανήκει καθ' υπόσταση στα δικαιώματα που ορίζει ο Χάρτης. Δεν μπορεί ως εκ τούτου να θιγεί ούτε κατά τον περιορισμό δικαιώματος.

Περαιτέρω, στην απόφαση – ορόσημο του ΔΕΚ, *Omega* (2004), η οποία θα αναλυθεί παρακάτω διεξοδικότερα, κρίθηκε μεταξύ άλλων ότι «το κοινοτικό δίκαιο δεν αποκλείει την απαγόρευση της οικονομικής δραστηριότητας συνιστάμενης στην εμπορική εκμετάλλευση εικονικών φόνων στο πλαίσιο παιγνίου, η οποία επιβλήθηκε με εθνικό μέτρο απαγορεύσεως ληφθέν για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξεως, επειδή η δραστηριότητα αυτή θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (σκ. 41-42). Από την εν λόγω απόφαση γίνεται κατανοητό πως όχι μόνο τα δικαιώματα του Χάρτη, αλλά ούτε καν οι θεμελιώδεις για το ενωσιακό δίκαιο οικονομικές ελευθερίες δεν μπορούν να βαίνουν κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

β) Το άρθρο 2: Δικαίωμα στη ζωή

---

¹⁵¹ Β. Τζέμος, ό.π., σελ. 1.

Στο άρθρο 2 αναφέρεται πως «κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή» και «κανείς δεν μπορεί να καταδικασθεί στην ποινή του θανάτου ούτε να εκτελεσθεί»¹⁵².

Οι διατάξεις του άρθρου 2 του Χάρτη αντιστοιχούν σε εκείνες των αντίστοιχων άρθρων της ΕΣΔΑ και του πρόσθετου πρωτοκόλλου. Έχουν την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια σύμφωνα με το άρθρο 52, παράγραφος 3 του Χάρτη¹⁵³. Επομένως οι «αρνητικοί» ορισμοί που αναφέρονται στην ΕΣΔΑ πρέπει να θεωρούνται ότι αναφέρονται και στο Χάρτη: α) άρθρο 2, παράγραφος 2, της ΕΣΔΑ: «Ο θάνατος δεν θεωρείται ως επιβαλλόμενος κατά παράβαση του άρθρου τούτου, εις τις περιπτώσεις θα επήρχετο συνεπεία χρήσεως βίας κατάστασης απολύτως αναγκαίας: α) δια την υπεράσπισιν οιοδήποτε προσώπου κατά παρανόμου βίας, β) δια την πραγματοποίησιν νομίμου συλλήψεως ή προς παρεμπόδισιν αποδράσεως προσώπου νομίμως κρατούμενου, γ) δια την καταστολήν, συμφώνως τω νόμω, στάσεως ή ανταρσίας» και β) άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 6 που προσαρτάται στην ΕΣΔΑ: «Ένα Κράτος μπορεί να προβλέπει στη νομοθεσία του την ποινή του θανάτου για πράξεις που έχουν τελεσθεί σε καιρό πολέμου ή επικείμενου κινδύνου πολέμου. Μια τέτοια ποινή θα απαγγέλλεται μόνο σε περιπτώσεις που προβλέπει η νομοθεσία του και σύμφωνα με τις διατάξεις της».

γ) Το άρθρο 3: Δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου

Στο άρθρο 3 καθιερώνεται το δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου και αναφέρει ότι «κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη σωματική και διανοητική του ακεραιότητα», καθώς και ότι «στο πεδίο της ιατρικής και της βιολογίας πρέπει να τηρούνται ιδίως τα εξής: α) η ελεύθερη και εν επιγνώσει συναίνεση του ενδιαφερομένου, σύμφωνα με τις λεπτομερέστερες διατάξεις που ορίζονται από το νόμο, β) η απαγόρευση των ευγονικών πρακτικών, ιδίως όσων αποσκοπούν στην επιλογή των προσώπων, γ) η απαγόρευση της μετατροπής του ανθρωπίνου σώματος και αυτών των ιδίων των μερών του σε πηγή κέρδους και δ) η απαγόρευση της αναπαραγωγικής κλωνοποίησης των ανθρωπίνων όντων».

Οι ενδεικτικά αναφερόμενες απαγορευτικές περιπτώσεις στο πεδίο της ιατρικής και βιοϊατρικής οφείλονται στη ραγδαία ανάπτυξη στα πεδία της βιοϊατρικής και γενετικής, η οποία μπορεί να αποτελέσει πρόκληση για τα κράτη – μέλη και την ενωσιακή έννομη τάξη, και κίνητρο εμπορικής εκμετάλλευσης της.

Στην απόφασή του της 9ης Οκτωβρίου 2001, στην υπόθεση C-377/98 *Κάτω Χώρες κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου*, Συλλ. 2001, σ. I-7079, στις παραγράφους 70, 78, 79 και 80 του σκεπτικού, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης

---

¹⁵² Η παράγραφος 1 αυτού του άρθρου βασίζεται στο άρθρο 2, παράγραφος 1, πρώτη φράση, της ΕΣΔΑ που έχει ως εξής: «Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωή προστατεύεται υπό τον νόμον...». Η δεύτερη φράση της εν λόγω διατάξεως, η οποία έχει ως αντικείμενο τη θανατική ποινή, αχρηστεύθηκε με την έναρξη ισχύος του άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου αριθ. 6 που προσαρτάται στην ΕΣΔΑ, το οποίο ορίζει τα εξής: «Η ποινή του θανάτου καταργείται. Κανείς δεν μπορεί να καταδικασθεί σε μια τέτοια ποινή, ούτε να υποβληθεί στην εκτέλεσή της». Σε αυτή τη διάταξη βασίζεται η παράγραφος 2 του άρθρου 2 του Χάρτη.

¹⁵³ Όπως αναφέρεται στην παράγραφο 3 του άρθρου 52 του Χάρτη: «Στο βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση. Η διάταξη αυτή δεν εμποδίζει το δίκαιο της Ένωσης να παρέχει ευρύτερη προστασία».

ακεραιότητας αποτελεί στοιχείο του δικαίου της Ένωσης και περιλαμβάνει, στο πλαίσιο της ιατρικής και της βιολογίας, την ελεύθερη και εν επιγνώσει συναίνεση του δότη και του λήπτη¹⁵⁴.

Το εν λόγω άρθρο απηχεί τις αξίες της Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική (1997) του Συμβουλίου της Ευρώπης («Σύμβαση του Οβιέδο»), και το 1^ο Π.Π. της Σύμβασης αυτής για τη βιοϊατρική έρευνα, σχετικά με την απαγόρευση κλωνοποίησης ανθρώπινων όντων (1998).

Το δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου εισάγει μία νέα γένια δικαιωμάτων, όπως η αρχή της ενημερωμένης συναίνεσης σε συνάρτηση με ιατρικές παρεμβάσεις και την απαγόρευση των ευγονικών πρακτικών. Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 3 καλύπτει περιπτώσεις όπως η υποχρεωτική θεραπεία με ψυχοφάρμακα, η πλύση εγκεφάλου, οι σωματικές έρευνες, οι περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, καθώς και κάθε εν γένει ιατρική επέμβαση που γίνεται χωρίς τη βούληση του ασθενούς. Εξ' αυτού και στην επόμενη παράγραφο του ίδιου άρθρου κατοχυρώνεται η αρχή της ενημερωμένης συναίνεσης. Έπειτα η περ. β' της δεύτερης παραγράφου αναφέρεται στην απαγόρευση ακραίων εγκληματικών ή ευγονικών πρακτικών, όπως είναι οι εκστρατείες στειρώσεως και οι εξαναγκασμένες εγκυμοσύνες, τα οποία μάλιστα αναγνωρίζονται και ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας στο άρθρο 7 παρ. 1 στοιχ. ζ' του Καταστατικού του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου. Η περ. γ' της παρ. 2 αφορά την απαγόρευση μετατροπής του ανθρώπινου σώματος και των μερών του σε πηγή κέρδους¹⁵⁵.

Εξετάζοντας την απαγόρευση της μετατροπής του ανθρώπινου σώματος και των μερών του σε πηγή κέρδους (άρθρο 3 Χάρτη για το δικαίωμα στην ακεραιότητα του προσώπου), το ΔΕΕ έκρινε στην Υπόθεση *Brüstle v. Greenpeace* (2011)¹⁵⁶, μολονότι σκοπός της υπό κρίση Οδηγίας ήταν να ενθαρρύνει τις επενδύσεις στον τομέα της βιοτεχνολογίας, η εκμετάλλευση του βιολογικού υλικού ανθρώπινης προελεύσεως πρέπει να διενεργείται με γνώμονα τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων και, ειδικότερα, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, προχωρώντας σε διασταλτική ερμηνεία του όρου «ανθρώπινο έμβρυο». Συγκεκριμένα, έκρινε ότι αποτελεί ανθρώπινο έμβρυο κάθε ανθρώπινο ωάριο ήδη από το στάδιο της γονιμοποίησης, κάθε μη γονιμοποιημένο ανθρώπινο ωάριο, στο οποίο έχει μεταμοσχευθεί ο πυρήνας ώριμου κυττάρου και κάθε μη γονιμοποιημένο ωάριο που οδηγήθηκε σε διαίρεση και σε πολλαπλασιασμό μέσω παρθενογενέσεως (βλ. σκ. 34-38). Διασταλτικώς επίσης έκρινε το αν η χρήση ανθρώπινων εμβρύων για βιομηχανικούς ή εμπορικούς σκοπούς περιλαμβάνει και τους σκοπούς επιστημονικής έρευνας: Ο αποκλεισμός της δυνατότητας κατοχύρωσεως με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας της χρήσεως ανθρώπινων εμβρύων για βιομηχανικούς ή εμπορικούς σκοπούς αφορά και τη χρήση ανθρώπινων εμβρύων για σκοπούς επιστημονικής έρευνα. Μόνον οι χρήσεις για θεραπευτικούς ή

---

¹⁵⁴ Οι αρχές του άρθρου 3 του Χάρτη περιέχονται στη Σύμβαση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική, που εγκρίθηκε στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣτΕ 164 και πρόσθετο πρωτόκολλο ΣτΕ 168). Ο Χάρτης δεν εισάγει παρεκκλίσεις από τις εν λόγω διατάξεις και απαγορεύει μόνον την αναπαραγωγική κλωνοποίηση. Δεν επιτρέπει ούτε απαγορεύει τις άλλες μορφές κλωνοποίησης. Επομένως, ουδόλως εμποδίζει το νομοθέτη να απαγορεύσει τις άλλες μορφές κλωνοποίησης. Η αναφορά στις πρακτικές της ευγονικής, ιδίως σε αυτές που αποσκοπούν στην επιλογή των προσώπων, έχει ως στόχο τις περιπτώσεις στις οποίες οργανώνονται και εφαρμόζονται προγράμματα επιλογής που περιλαμβάνουν, π.χ. εκστρατείες στειρώσεως, εξαναγκασμένες εγκυμοσύνες και υποχρεωτικούς γάμους μεταξύ της ίδιας εθνότητας, όλες τις πράξεις οι οποίες θεωρούνται διεθνή εγκλήματα από το Καταστατικό του Διεθνούς Ποινικού Δικαστηρίου που υπεγράφη στη Ρώμη, στις 17 Ιουλίου 1998 (βλέπε άρθρο 7, παράγραφος 1, στοιχείο ζ).

¹⁵⁵ Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, ό.π., υποσημ. 6.

¹⁵⁶ Υπόθεση C-34/2010, *Brüstle v. Greenpeace* (2011).

διαγνωστικούς σκοπούς που εφαρμόζονται στο έμβρυο και του είναι χρήσιμες μπορούν να κατοχυρωθούν με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας (βλ. σκ. 39-46).

δ) Το άρθρο 4: Απαγόρευση των βασανιστηρίων και των απάνθρωπων ή εξευτελιστικών ποινών ή μεταχείρισης

Στο άρθρο 4 καθιερώνεται η απαγόρευση των βασανιστηρίων και των απάνθρωπων ή εξευτελιστικών ποινών ή μεταχείρισης. Το δικαίωμα του άρθρου 4 αντιστοιχεί στο προβλεπόμενο από το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ, το οποίο έχει την ίδια ακριβώς διατύπωση: «*Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχείρισιν απανθρώπους ή εξευτελιστικής*». Κατ' εφαρμογή του άρθρου 52, παράγραφος 3 του Χάρτη, το άρθρο αυτό έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με το άρθρο 3 της ΕΣΔΑ.

Στην Υπόθεση *NS*¹⁵⁷, η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης μεταχείρισης βασίστηκε στο να περιορίσει την ευχέρεια του Ηνωμένου Βασιλείου και να το αποτρέψει από το να απελάσει πρόσφυγες αιτούντες άσυλο στην Ελλάδα¹⁵⁸.

ε) Το άρθρο 5: Απαγόρευση της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας

Τέλος, στο άρθρο 5 καθιερώνεται η απαγόρευση της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας, καθώς αναφέρεται ότι «*κανείς δεν μπορεί να κρατηθεί σε δουλεία ούτε σε ειλωτεία*», ότι «*κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία*» και ότι «*απαγορεύεται η εμπορία των ανθρωπίνων όντων*». Ιδιαίτερα η απαγόρευση εμπορίας ανθρωπίνων όντων απορρέει άμεσα από την ανθρωπινή αξιοπρέπεια και λαμβάνει υπόψη νεοφανείς μορφές οργανωμένου εγκλήματος, όπως η οργάνωση κερδοσκοπικών κυκλωμάτων παράνομης μετανάστευσης ή σεξουαλικής εκμετάλλευσης¹⁵⁹. Οι συντάκτες του Χάρτη είχαν διακρίνει τη ραγδαία αύξηση του εν λόγω φαινομένου ιδίως στη βαλκανική χερσόνησο, μετά την κρίση στην πρώην Γιουγκοσλαβία, η οποία οδήγησε στην οικονομική εξαθλίωση των χωρών του πρώην Ανατολικού μπλοκ.

στ) Το άρθρο 25: Δικαιώματα των ηλικιωμένων και το άρθρο 31: Δίκαιες και πρόσφορες συνθήκες εργασίας

¹⁵⁷ Συνεκδικαζόμενες υποθέσεις C-411/10 και C-493/10, *NS and others* (2011).

¹⁵⁸ E. Spaventa, *Fundamental rights in the EU*, σε C. Barnard/S. Peers (επιμ.), *European Union Law*, 2^η Έκδοση, Oxford University Press, 2017, σελ. 238.

¹⁵⁹ Η σύμβαση Ευρωπαϊκή περιέχει στο Παράρτημα τον ακόλουθο ορισμό της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση: «*Εμπορία ανθρώπων: η υπαγωγή ενός προσώπου στην πραγματική και παράνομη εξουσία άλλων προσώπων διά χρήσεως βίας, απειλών ή διά της εκμεταλλεύσεως σχέσεως εξαρτήσεως ή διά τεχνασμάτων, με σκοπό ιδίως την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων, την εκμετάλλευση και άσκηση σεξουαλικής βίας κατ' ανηλικών ή την διενέργεια εμπορίου, συνδεδεμένου προς εγκατάλειψη τέκνου*». Το κεφάλαιο VI της Σύμβασης για την εφαρμογή της συμφωνίας του Σένγκεν, που έχει ενσωματωθεί στο κεκτημένο της Ένωσης και στο οποίο συμμετέχουν το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία, περιέχει στο άρθρο 27, παράγραφος 1, την εξής φράση που αφορά τα κυκλώματα λαθρομετανάστευσης: «*Τα συμβαλλόμενα μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να θεσμοθετήσουν τις αρμόζουσες κυρώσεις κατά οιοδήποτε ο οποίος για κερδοσκοπικούς λόγους βοηθά ή επιχειρεί να βοηθήσει αλλοδαπό να εισέλθει ή να διαμείνει στο έδαφος ενός εκ των συμβαλλομένων μερών, κατά παράβαση της νομοθεσίας του συμβαλλόμενου αυτού μέρους της σχετικής με την είσοδο και διαμονή αλλοδαπών*». Στις 19 Ιουλίου 2002, το Συμβούλιο εξέδωσε απόφαση-πλαίσιο για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (EE L 203, 1.8.2002, σ. 1) της οποίας το άρθρο 1 ορίζει λεπτομερώς τα εγκλήματα τα σχετικά με την εμπορία ανθρώπων, με σκοπό την εκμετάλλευση της εργασίας τους ή τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση, τα οποία τα κράτη μέλη οφείλουν να καταστήσουν αξιόποινα δυνάμει της εν λόγω απόφασης-πλαισίου.

Το άρθρο 25, παρόλο που δεν ανήκει στον Τίτλο I: Αξιοπρέπεια, στον οποίο ανήκουν συστηματικά τα παραπάνω άρθρα, αλλά στον Τίτλο III: Ισότητα, περιέχει επίσης αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια καθώς ορίζει πως «η Ένωση αναγνωρίζει και σέβεται το δικαίωμα των ηλικιωμένων προσώπων να διάγουν αξιοπρεπή και ανεξάρτητη ζωή και να συμμετέχουν στον κοινωνικό και πολιτιστικό βίο». Η αρχή που περιέχεται στο παρόν άρθρο στηρίζεται στο άρθρο 15 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και εμπνέεται επίσης από το σημείο 26 του κοινοτικού Χάρτη των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Το άρθρο 31, το οποίο ανήκει συστηματικά στον Τίτλο IV: Αλληλεγγύη, είναι σημαντικό να αναφερθεί καθώς κάνει επίσης ευθεία αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στην παράγραφο 1 του άρθρου 31 του Χάρτη λοιπόν ορίζεται ότι «κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε συνθήκες εργασίας, οι οποίες σέβονται την υγεία, την ασφάλεια και την αξιοπρέπεια του».

Η παράγραφος 1 του άρθρου αυτού βασίζεται στην οδηγία 89/391/ΕΟΚ σχετικά με την εφαρμογή μέτρων για την προώθηση της βελτίωσης της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων κατά την εργασία. Εμπνέεται επίσης από το άρθρο 3 του Κοινωνικού Χάρτη και από το σημείο 19 του κοινοτικού Χάρτη των δικαιωμάτων των εργαζομένων, καθώς και, όσον αφορά το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια κατά την εργασία, από το άρθρο 26 του αναθεωρημένου Κοινωνικού Χάρτη. Η έκφραση «συνθήκες εργασίας» πρέπει να εννοηθεί όπως στο άρθρο 156 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁶⁰.

3. Η έννοια της ανθρώπινης αξίας στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως ο αρχικός πυρήνας όλων των δικαιωμάτων συνόδεψε τη θεμελίωση και την ιδεολογική εξέλιξη τους, ανατρέποντας την αντίληψη ότι η αξία του ανθρώπου εξαρτάται από το κράτος, το λαό ή την πλειοψηφία. Ιστορικά εξάλλου έχει αποδειχθεί ότι η ανθρώπινη αξία έχει προκύψει ως αντίδραση στις αυθαιρεσίες της κρατικής εξουσίας σε περιόδους κρίσης και ολοκληρωτισμού. Ιδιαίτερα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αναπτύχθηκε από τη διαμόρφωση της αντίληψης του ανθρώπου ως όντος ανεξάρτητου και αυτοπροσδιοριζόμενου, το οποίο αντιμετωπίζεται ως υποκείμενο και ποτέ ως αντικείμενο¹⁶¹.

Οι διαφορές μεταξύ των εννοιών αξίας και αξιοπρέπειας συζητήθηκαν διεξοδικά με αφορμή την εξέταση της ανθρώπινης αξίας στο εθνικό Σύνταγμα. Για τις ανάγκες ερμηνείας και εφαρμογής του Χάρτη και του ενωσιακού δικαίου εν συνόλω, αξία του ανθρώπου και ανθρώπινη αξιοπρέπεια πρέπει να θεωρηθούν πρακτικά και καταρχήν ομοσήμαντες έννοιες. Οπότε μπορούν να χρησιμοποιούνται και οι δύο απροβλημάτιστα. Στην επίσημη ελληνική μετάφραση του άρθρου 1 του Χάρτη έχει επιλεγεί ο όρος ανθρώπινη αξιοπρέπεια¹⁶².

Γίνεται δεκτό ότι από την αξία του ανθρώπου απορρέουν ως ειδικότερα θεμελιώδη δικαιώματα η ελευθερία και ισότητα, και οι επί μέρους τους εκδοχές, όπως αναλύονται σε κάθε αντίστοιχο

¹⁶⁰ Βλ. για όλα τα παραπάνω άρθρα το κείμενο του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, (2010/C 83/02) και τις Επεξηγήσεις του Προεδρείου της Συνέλευσης που συνέταξε τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2007/C 303/02). Αν και οι επεξηγήσεις αυτές καθαυτές δεν έχουν νομική ισχύ, αποτελούν πολύτιμο εργαλείο ερμηνείας για την εξήγηση των διατάξεων του Χάρτη.

¹⁶¹ Βλ. Προτάσεις Γ. Εισαγγελέως Stix-Hackl σε Υπόθεση C-36/02, *Omega Spielhallen und Automatenaufstellungs GmbH v. Oberbürgermeisterin dr Bundesstadt Bonn*, σκ. 76-78.

¹⁶² Β. Γ. Τζέμος, ό.π., σελ. 2.

κεφάλαιο του Χάρτη. Γίνεται δεκτό επίσης ότι η σχέση μεταξύ της αξιοπρέπειας, της αυτοδιαθέσεως και της ελευθερίας υποδηλώνει σαφώς ότι η ιδέα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας νοηματοδοτεί και άλλες προστατευόμενα αγαθά, όπως η προσωπικότητα και η ταυτότητα. Ταυτόχρονα, η αντίληψη της «ίσης αξιοπρέπειας» όλων είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και γενικότερα με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Βέβαια, αυτό δεν αποκλείει ότι κάθε έννομη τάξη μπορεί να κατοχυρώνει με διαφορετικό τρόπο την ανθρώπινη αξία, αξιοπρέπεια, ελευθερία και ισότητα και των ειδικότερων δικαιωμάτων που πηγάζουν από αυτές τις έννοιες.

Διαβάζοντας τις διατυπώσεις του Χάρτη και των Συνθηκών, όπως εκτέθηκαν παραπάνω, σχετικά με την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, δεν μπορεί να συναχθεί ξεκάθαρα ποια είναι η θέση του ίδιου του ενωσιακού δικαίου σχετικά με τη συγκεκριμένη έννοια¹⁶³.

- *Ο ρόλος της Υπόθεσης Omega στη νοηματοδότηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*

Για τη βαθύτερη κατανόηση της θέσης και της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ενωσιακό δίκαιο απαραίτητη είναι η διεξοδικότερη ανάλυση της Υπόθεσης *Omega*, η οποία υπήρξε από τις πιο κρίσιμες υποθέσεις της ενωσιακής νομολογίας σχετικά με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, το Γερμανικό Ανώτατο Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο έθεσε στο ΔΕΚ προδικαστικό ερώτημα σχετικά με το αν αντιτίθεται με την ενωσιακή ελεύθερη κυκλοφορία υπηρεσιών και εμπορευμάτων η απαγόρευση εκ μέρους της γερμανικής έννομης τάξης ενός ηλεκτρονικού παιχνιδιού στο οποίο οι παίκτες πραγματοποιούσαν εικονικούς φόνους με λείζερ σε συμπαίκτες τους. Οι γερμανικές αρχές είχαν κρίνει πως το εν λόγω παιχνίδι προσκρούει στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τη γερμανική δημόσια τάξη. Αντίθετα, η εταιρεία η οποία κυκλοφόρησε το παιχνίδι αντέτεινε ότι εφόσον το παιχνίδι ήταν νόμιμο σε άλλα κράτη – μέλη, θα έπρεπε βάσει της αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας υπηρεσιών και αγαθών εντός της ΕΕ, να κριθεί νόμιμο και στη Γερμανία, θεωρώντας πως ένα μέτρο με σκοπό την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να βασίζεται σε κοινή περί θεμελιωδών δικαιωμάτων αντίληψη στο ενωσιακό πλαίσιο.

Οι θέσεις του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου στη συγκεκριμένη υπόθεση υπήρξαν ορόσημο στην οριοθέτηση και εμπέδωση της έννοιας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ενωσιακό δίκαιο. Η απόφαση *Omega* εκδόθηκε το 2004, δηλαδή μετά την πρώτη διακήρυξη του Χάρτη στη Νίκαια το 2000, αλλά πριν την νομική του θεμελίωση ως πρωτογενές δίκαιο το 2009. Συνεπώς, οι σκέψεις που το ΔΕΚ, αλλά και η Γενική Εισαγγελέας της υπόθεσης, Stix – Hackl, εξέφρασαν σχετικά με την νομική έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, είναι ιδιαίτερα σπουδαίες για την ανάλυση της έννοιας και της σύνδεση της με την ευρωπαϊκή κουλτούρα.

Στις προτάσεις μάλιστα της Γ. Εισαγγελέως επιχειρείται ένας ορισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: «*Η “ανθρώπινη αξιοπρέπεια” είναι η έκφραση σεβασμού και τιμής που αναγνωρίζεται σε κάθε άνθρωπο, ακριβώς λόγω της ανθρώπινης υποστάσεώς του*». Αναφέρει περαιτέρω, ότι αποσκοπεί στην προστασία και τον σεβασμό της ουσίας ή της φύσεως του ανθρώπινου όντος. Το ανθρώπινο ον ταυτίζεται με την αξιοπρέπεια και αυτή αποτελεί έκφραση του ανθρωπισμού του¹⁶⁴.

¹⁶³ Β. Τζέμος, ό.π., σελ. 3.

¹⁶⁴ Βλ. Προτάσεις Γ. Εισαγγελέως Stix – Hackl στην Υπόθεση *Omega*, σκ. 75.

Τελικά, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εμπορική εκμετάλλευση ενός τέτοιου παιχνιδιού προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ενώ ο σκοπός της προστασίας της ανθρώπινης αξίας αποτελεί γενική αρχή του ενωσιακού δικαίου. Παρ' όλα αυτά υποστήριξε ότι η εξέχουσα θέση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όπως προστατεύεται στη γερμανική έννομη τάξη δεν απασχολεί το ενωσιακό δίκαιο. Παρατηρούμε λοιπόν πως το ΔΕΚ θεώρησε πως δεν είναι απαραίτητο να υφίσταται κοινή αντίληψη όλων των κρατών μελών αναφορικά με την προστασία κάποιου θεμελιώδους δικαιώματος, εν προκειμένω λοιπόν δεν είναι απαραίτητο να υφίσταται μια κοινή αντίληψη περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στη συγκεκριμένη υπόθεση έκρινε ότι η απαγόρευση κυκλοφορίας του παιχνιδιού στη Γερμανία, στο μέτρο που απεικονίζει φόνους, ανταποκρίνεται στο υψηλό επίπεδο προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην γερμανική έννομη τάξη και είναι αναλογική. Σημαντικό είναι όμως το πόρισμα ότι η γερμανική απόλυτη προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας δεν απαιτείται να συμμερίζεται και από τα υπόλοιπα κράτη – μέλη, στα οποία το νόημα της μπορεί να ποικίλλει.

Περαιτέρω, με την υπόθεση *Omega* το ΔΕΚ συνέδεσε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια με την έννοια της δημόσιας τάξης και ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί να χρωματίσει γενικές αρχές του δικαίου, όπως εν προκειμένω η δημόσια τάξη (αλλά αναμφισβήτητα και άλλες, όπως η αρχή του κράτους δικαίου, και όλες όσες κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 παρ. 1 ΣΕΕ)¹⁶⁵.

- ***Σκέψεις με αφορμή τη νομολογία Omega σχετικά με το περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας***

Παρά την αδιαμφισβήτητη συνεισφορά της απόφασης *Omega*, είναι απαραίτητο να επιχειρήσουμε μια κριτική του σκεπτικού του ΔΕΚ σε σχέση με τις ιδιαίτερες αποχρώσεις της έννοιας της ανθρώπινης αξίας. Τελικά η ανθρώπινη αξία έχει να κάνει με την απαγόρευση της εργαλειοποίησης ή με κάποια υποχρέωση μας να συμπεριφερόμαστε αξιοπρεπώς; Η επιβολή του εθνικού μέτρου της Γερμανίας που απαγορεύει την κυκλοφορία του παιχνιδιού επειδή απεικονίζει ανθρώπινους φόνους τείνει προς την περισσότερο πατερναλιστική επέμβαση του κράτους που επιβάλλει ηθικά και μη πρότυπα. Το ΔΕΚ δεν υπεισήλθε στην έννοια της ανθρώπινης αξίας καθαυτή, παρά μόνο άσκησε έλεγχο αναλογικότητας στο εθνικό μέτρο. Συνέδεσε όμως την ανθρώπινη αξιοπρέπεια με την έννοια της δημόσιας τάξης, κλίνοντας αναπόφευκτα στην προκειμένη περίπτωση προς την σύνδεση της έννοιας με την κοινωνικοπολιτική χροιά των χρηστών ηθών που θεωρεί μια έννομη τάξη ότι πρέπει να τηρούνται στα πλαίσια της.

Πάντως, δεν μπορούμε να προσάψουμε γενικά στη νομολογία του ΔΕΕ ότι τείνει προς αυτή τη θεώρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εν συνόλω. Αφενός τονίζει πάντοτε ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι έννοια η οποία δεν αντιμετωπίζεται ενιαία στα κράτη – μέλη, αφετέρου προάγει σε πληθώρα υποθέσεων τις πτυχές της ανθρώπινης αξίας που έχουν να κάνουν με την προστασία της ανθρώπινης ακεραιότητας, προσωπικότητας, αυτοδιάθεσης και αυτονομίας. Παρακάτω θα εκτεθεί ενδεικτική νομολογία του Δικαστηρίου της ΕΕ, η οποία κρίνει υποθέσεις με βάση την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ιδιαίτερα σε ζητήματα μεταναστευτικής πολιτικής, σεξουαλικού προσανατολισμού και βιοτεχνολογίας.

4. Η νομική φύση της ανθρώπινης αξίας στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο

¹⁶⁵ Βλ. αναλυτικότερα παρακάτω σελ. 50.

A. Ως ηθικοπολιτικό θεμέλιο και κατευθυντήρια αρχή

Η ανθρώπινη αξία αποτελεί την πιο θεμελιώδη αρχή του πρωτογενούς δικαίου συνολικά, επηρεάζοντας την ερμηνεία και την εφαρμογή όλων των υπολοίπων θεμελιωδών δικαιωμάτων, αρχών και ελευθεριών του ενωσιακού δικαίου. Αποτελεί εξάλλου τη βάση και αφετηρία όλων των δικαιωμάτων που αναπτύχθηκαν σταδιακά και το απώτατο κριτήριο ερμηνείας και κατανόησης τους. Όλα τα ειδικά δικαιώματα του ανθρώπου πηγάζουν από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αποσκοπούν εν τέλει στην πρακτική ενεργοποίηση του γενικού αυτού δικαιώματος και αρχής.

Ο ίδιος ο Χάρτης στο Προοίμιο του μνημονεύει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως μία από τις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της Ένωσης (από κοινού με τις αξίες της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης και τις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου). Διευκρινίζεται, ότι το οικοδόμημα της Ε.Ε. εδράζεται πάνω στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, και τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της. Επίσης, οι Επεξηγήσεις του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, αναφέρουν ρητά πως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν είναι μόνο θεμελιώδες δικαίωμα αυτή καθεαυτή, αλλά αποτελεί την ίδια την βάση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια συνεπώς είναι τόσο το ηθικοπολιτικό θεμέλιο των υπολοίπων θεμελιωδών δικαιωμάτων, όσο και η κατευθυντήρια αρχή του ενωσιακού δικαίου¹⁶⁶.

B. Ως αυτοτελές δικαίωμα

Έχει γίνει κατανοητό πως η έννοια της ανθρώπινης αξίας σε πολλές εθνικές έννομες τάξεις εμφανίζεται ιδίως ως γενική συνταγματική αρχή ή κριτήριο εκτιμήσεως. Μια διάταξη όπως του γερμανικού ή του ελληνικού Συντάγματος, από την οποία προκύπτει ότι ο σεβασμός και η προστασία της ανθρώπινης αξίας αποτελεί αυτοτελές θεμελιώδες και αχώριστο δικαίωμα, σπάνια συναντάται. Κατά την κρατούσα άποψη ωστόσο, η αξία του ανθρώπου, όπως κατοχυρώνεται στον Χάρτη, παρά τον εν γένει αφαιρετικό χαρακτήρα της έννοιας της αποτελεί ένα γνήσιο θεμελιώδες δικαίωμα. Τούτο σημαίνει ότι ο Χάρτης δεν εξαγγέλλει σε κάποιο ξεχωριστό σημείο την ύπαρξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απλώς ως κατευθυντήρια αρχή (όπως η δημοκρατική αρχή ή η αρχή του κράτους δικαίου), αλλά αποτελεί αχώριστο δικαίωμα, ακριβώς όπως στο ελληνικό δίκαιο το άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Αν και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στην πράξη συχνά ταυτίζεται με τον πυρήνα πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι αδιαμφισβήτητο και αναγνωρισμένο από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και από τη νομολογία αυτοτελές δικαίωμα.

α) Φορείς και αποδέκτες

Φορείς της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Η προβληματική σχετικά με την προστασία της αξιοπρέπειας σε συνάρτηση με την αρχή και τη λήξη της ανθρώπινης ζωής συναντάται και στο ενωσιακό δίκαιο. Αυτά τα δύο ερωτήματα δεν απαντώνται ενιαία στην θεωρία και στη νομολογία των κρατών μελών της ΕΕ. Συνεπώς, δεν μπορούμε να συνάγουμε κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών της ΕΕ. Απάντηση σε αυτά τα κρίσιμα ερωτήματα δεν έχει δώσει σαφώς το ΔΕΕ, όπως το ΕΔΔΑ¹⁶⁷, αν και στις προτάσεις του Γ. Εισαγγελέα Bot στην υπόθεση *Brüstle* (C-34/10) αναφέρεται ότι η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας «πρέπει να ισχύει όχι μόνο για τον υπαρκτό άνθρωπο, το τέκνο

¹⁶⁶ Βλ. Β. Τζέμο, ό.π., σελ. 4.

¹⁶⁷ ΕΔΔΑ, Υπόθεση 53924/00, απόφαση 8 Ιουλίου 2004, σκ. 84.

που έχει γεννηθεί, αλλά και για το ανθρώπινο σώμα από το πρώτο στάδιο της αναπτύξεώς του, ήτοι από τη γονιμοποίηση».

Αποδέκτες της αξίας του ανθρώπου, όπως και όλων των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον Χάρτη, είναι πρώτον η ΕΕ και όλα τα όργανα της ΕΕ. Δεύτερον, αποδέκτες είναι τα κράτη μέλη της ΕΕ και τα όργανά τους, μόνο όμως κατά την εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου. Κατά την ορθότερη κρατούσα άποψη αποδέκτες του άρθρου 1 είναι και όλοι οι ιδιώτες. Δηλαδή το άρθρο 1 αναπτύσσει άμεση τριτενέργεια.

β) Συρροή με ειδικότερα δικαιώματα, συγκρούσεις & περιορισμοί

Στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανάγονται και θεμελιώνονται όλες οι λειτουργίες όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή η αμυντική (*status negativus*), η θετική – κοινωνική (*status positivus*) και η συμμετοχική (*status activus*). Μεθοδολογικά το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 1 έχει επικουρική ισχύ προς τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα του Χάρτη, λόγω της γενικότητας του περιεχομένου του. Σε περίπτωση συρροής του λοιπόν με άλλο θεμελιώδες δικαίωμα εφαρμόζεται το ειδικότερο δικαίωμα. Ενόψει του πλήρους και εξειδικευμένου καταλόγου ανθρωπίνων δικαιωμάτων που περιέχει ο Χάρτης πρακτικά αναμένεται να είναι αρκετά σπάνια η αυτόνομη δικαστική εφαρμογή του άρθρου 1. Ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι ολόκληρος ο τίτλος 1 του ΧΘΔΕΕ έχει τον τίτλο «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» και στα άρθρα 2-5 (αλλά και στα άρθρα 25 και 31) κατοχυρώνονται ειδικές εκφράσεις του γενικού δικαιώματος ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 1¹⁶⁸.

Περαιτέρω, το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης κατοχυρώνει απόλυτα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία, όπως σαφώς προβλέπει το άρθρο 1 του Χάρτη, δεν σταθμίζεται, ούτε περιορίζεται με άλλα δικαιώματα. Παραβιάσεις της ανθρώπινης αξίας δεν μπορούν να γίνουν δεκτές σε καμία περίπτωση. Υποστηρίζεται ωστόσο πως η αξία του ανθρώπου μπορεί να περιοριστεί μόνο για την προστασία επίσης της αξίας του ανθρώπου. Τέτοιες περιπτώσεις που στην πράξη μπορεί να περιορίζεται ως ένα βαθμό η ανθρώπινη αξία είναι σε εξαιρετικά αμφιλεγόμενες ηθικά και νομικά περιπτώσεις, όπως οι αμβλώσεις και τα κρατικά μέτρα κατά της τρομοκρατίας.

Ο νομικός χαρακτήρας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας όχι μόνο ως αυτοτελούς δικαιώματος, αλλά και ως ερμηνευτικής αρχής, έχει ως συνέπεια ότι στην πράξη γίνεται επίκληση του άρθρου 1 του Χάρτη σωρευτικά με άλλα ειδικότερα δικαιώματα. Σε περιπτώσεις συγκρούσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων μεταξύ τους ή θεμελιωδών ελευθεριών/σκοπών/αρχών του ενωσιακού δικαίου η εφαρμογή της υπεραρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να δώσει λύσεις. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως καθώς ο περιορισμός ενός δικαιώματος δεν δικαιολογείται να φτάνει έως του σημείου να παραβιάζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια του, η επίκληση αντίστοιχα ενός δικαιώματος δεν μπορεί να παραβιάζει την αξιοπρέπεια κάποιου άλλου ατόμου. Περαιτέρω, με θεμελίωση στην προστασία και τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να κριθεί σύμφωνο με το

---

¹⁶⁸ Κρίσιμο είναι, ωστόσο, ότι παρά την διεξοδικότητά του, ο Χάρτης δεν κατοχυρώνει ως δικαίωμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ούτε το γενικό δικαίωμα της συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Συνεπώς, προστασία των εν λόγω δικαιωμάτων μπορούν να συναχθούν μεθοδολογικά είτε ως εκφάνσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, είτε ως αυτοτελώς προστατευόμενα δικαιώματα που προστατεύονται από τα δικαστήρια ως γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου.

ενωσιακό δίκαιο κάποιο ενωσιακό ή εθνικό μέτρο που περιορίζει δικαίωμα, ελευθερία¹⁶⁹, αρχής ή άλλου κανόνα πρωτογενούς ή παραγώγου δικαίου¹⁷⁰.

γ) Η νομική θέση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ενωσιακή έννομη τάξη μέσα από την Υπόθεση Omega

Στην υπόθεση *Omega* κρίθηκε ότι η προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος της αξίας του ανθρώπου «αποτελεί θεμιτό συμφέρον ικανό να δικαιολογήσει περιορισμό των υποχρεώσεων που επιβάλλονται από το κοινοτικό δίκαιο, ακόμη και δυνάμει μιας θεμελιώδους ελευθερίας την οποία εγγυάται η Συνθήκη, όπως η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών» (σκέψη 5). Τελικώς το Δικαστήριο έκρινε «ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν αποκλείει την απαγόρευση οικονομικής δραστηριότητας συνιστάμενης στην εμπορική εκμετάλλευση εικονικών φόνων στο πλαίσιο παιγνίου η οποία επιβλήθηκε με εθνικό μέτρο απαγορεύσεως ληφθέν για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξεως, επειδή η δραστηριότητα αυτή θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (σκέψεις 41-42).

- Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως λόγος περιορισμού θεμελιωδών αρχών της ΕΕ υπό την αρχή της αναλογικότητας

Η απόφαση *Omega* επιβεβαιώνει λοιπόν ότι η άσκηση των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών (ελευθερίες κινήσεως προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων) μπορεί δικαιολογημένα να περιοριστεί για λόγους προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Αυτό το οποίο καλείται να κάνει το ΔΕΚ σε τέτοιες περιπτώσεις συγκρούσεων – περιορισμών όπως είναι η συγκεκριμένη είναι να ελέγξει την αναλογικότητα του περιοριστικού της ελεύθερης κυκλοφορίας μέτρου σε σχέση με το προστατευόμενο δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και κατά πόσο αυτό υπερβαίνει ή όχι τα αναγκαία όρια για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού.

Το ΔΕΚ φαίνεται να εφαρμόζει μια σύμφωνη με τα θεμελιώδη δικαιώματα ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση τα κράτη – μέλη υπόκεινται στις απαιτήσεις της κοινοτικής προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμα κι όταν επικαλούνται παρεκκλίσεις από τις θεμελιώδεις ελευθερίες¹⁷¹. Έτσι, σε περίπτωση που κράτος – μέλος επικαλείται επιταγή γενικού συμφέροντος ή προβλεπόμενο από τη Συνθήκη λόγο προκειμένου να δικαιολογήσει εθνική κανονιστική ρύθμιση δυνάμενη να παρακωλύσει την άσκηση μιας θεμελιώδους ελευθερίας, ο δικαιολογητικός αυτός λόγος πρέπει να ερμηνεύεται με γνώμονα τις γενικές αρχές του δικαίου και ιδίως τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Η σπουδαιότητα της απόφασης *Omega* έγκειται στο ότι με αυτήν η ανθρώπινη αξιοπρέπεια καθιερώθηκε ως θεμελιώδες δικαίωμα με πρακτικό και ρυθμιστικό ρόλο στην έννομη τάξη της ΕΕ, ενώ ανέδειξε την αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως γενικής αρχής του δικαίου. Καθίσταται σαφές ότι η αιτιολογημένη επίκληση της ανάγκης προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να δικαιολογήσει την επιβολή συγκεκριμένου περιορισμού σε θεμελιώδη οικονομική ελευθερία.

Παρά του διευρυμένου περιθωρίου εκτιμήσεως που το δικαστήριο δέχεται ότι διαθέτουν τα κράτη μέλη, κρίθηκε ότι τα εθνικά περιοριστικά μέτρα πρέπει σε κάθε περίπτωση να πληρούν

¹⁶⁹ Βλ. Υπόθεση C-36/02, *Omega* (2004).

¹⁷⁰ Βλ. Β. Τζέμος, ό.π., σελ. 8.

¹⁷¹ Βλ. Υπόθεση C-260/89, *ERT* (2001).

τους όρους της καταλληλότητας, της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας. Η εν λόγω απόφαση λοιπόν επαινέθηκε για τις σταθμίσεις για την αλληλεπίδραση εθνικού και ενωσιακού δικαίου στις οποίες προέβη, εφαρμόζοντας την αρχή της αναλογικότητας¹⁷². Συγκεκριμένα, τα περιοριστικά μέτρα της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών δεν μπορούν να δικαιολογηθούν για λόγους δημόσιας τάξης, παρά μόνον εφόσον είναι αναγκαία για την προστασία των συμφερόντων που αποσκοπούν να διασφαλίσουν¹⁷³.

- Η σχέση ανθρώπινης αξιοπρέπειας και δημόσιας τάξης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το ΔΕΚ συνέδεσε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια με την έννοια της δημόσιας τάξης. Παρατηρούμε εν προκειμένω ότι το ΔΕΚ έκρινε ότι επιτρέπονται περιορισμοί στην ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών και υπηρεσιών για λόγους δημόσιας τάξης, την οποία χρωματίζει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η δημόσια τάξη ως λόγος εξαίρεσης από τις παραπάνω ελευθερίες πρέπει να ερμηνεύεται συσταλτικά, ώστε το περιεχόμενο της να μην μπορεί να καθορίζεται μονομερώς από κάθε κράτος – μέλος, χωρίς τον έλεγχο των οργάνων της Κοινότητας¹⁷⁴. Συνεπώς, η δημόσια τάξη μπορεί να προβληθεί μόνο σε περίπτωση πραγματικής και αρκούντως σοβαρής απειλής, η οποία θίγει θεμελιώδες κοινωνικό συμφέρον.

Οι εθνικές αρχές διαθέτουν ως προς αυτό περιθώριο διακρίσεως. Το Δικαστήριο έχει επισημάνει και σε προηγούμενη νομολογία του εξάλλου ότι τα κράτη – μέλη «*παραμένουν ελεύθερα να καθορίζουν σύμφωνα με τις εθνικές τους ανάγκες τις απαιτήσεις της δημοσίας τάξεως και της δημόσιας ασφάλειας*»¹⁷⁵, καθώς και ότι «*το κοινοτικό δίκαιο δεν επιβάλλει στα κράτη μέλη μία ομοιόμορφη κλίμακα αξιών όσον αφορά την εκτίμηση της συμπεριφοράς που δύναται να θεωρηθεί ως αντίθετη προς τη δημόσια τάξη*»¹⁷⁶.

Επίσης, οι ειδικές συνθήκες που δικαιολογούν την προσφυγή στην έννοια της δημόσιας τάξης εξαρτώνται από την εκάστοτε χώρα και χρονική περίοδο¹⁷⁷. Έχει κριθεί μάλιστα σε έτερη νομολογία ότι «*οι ειδικές συνθήκες που θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν την προσφυγή στην έννοια της δημοσίας τάξεως μπορούν να ποικίλλουν ανάλογα με τη χώρα και τη χρονική περίοδο γι' αυτό πρέπει σχετικά να αναγνωριστεί στις αρμόδιες εθνικές αρχές περιθώριο εκτιμήσεως, μέσα στα όρια που θέτει η Συνθήκη*»¹⁷⁸. Επομένως, από τη νομολογία προκύπτει ότι το Δικαστήριο παρέχει στα κράτη μέλη περιθώριο εκτιμήσεως, ιδίως όταν πρόκειται για ζητήματα φιλοσοφικής ή ηθικής φύσεως ή για ειδικούς κινδύνους της κοινωνίας.

Ταυτόχρονα, δεν απαιτείται τα μέτρα αυτά που επέβαλαν οι αρχές ενός κράτους – μέλους να ανταποκρίνονται σε μια αντίληψη την οποία συμμερίζονται όλα τα κράτη – μέλη όσον αφορά τον

¹⁷² Όπως διατυπώθηκε πρώτη φορά στην Υπόθεση C- 112/00 *Schmidberger*, σχετικά με το ζήτημα του περιορισμού των βασικών οικονομικών ελευθεριών της ΕΕ προς όφελος της προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων με βάση τις αρχές της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας. Βλ. Κ. Μαργαρίτη, ό.π. σελ. 45-49.

¹⁷³ Είναι σημαντικό ωστόσο να επισημανθεί ότι η ανάλυση του ζητήματος της αναλογικότητας δεν σχετίζεται με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια καθεαυτή, η οποία δεν επιδέχεται περιορισμών. Αντίθετα, σχετίζεται με το ζήτημα αν μια απαγόρευση που επιβλήθηκε με εθνικό μέτρο συνιστά σε σχέση με τον σκοπό της προστασίας της δημοσίας τάξεως, περιορισμό κατάλληλο, αναγκαίο και αναλογικό της περιοριζόμενης οικονομικής ελευθερίας ή δικαιώματος, όπως εν προκειμένω η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών.

¹⁷⁴ Βλ. Υπόθεση C-36/75, *Rutili* (1975), σκ. 26-28.

¹⁷⁵ Βλ. Υπόθεση C-54/99, *Eglise de Scientology* (2000), σκ. 17.

¹⁷⁶ Βλ. Υπόθεση C-115/81, *Adoui και Cornuaille* (1982), σκ. 8.

¹⁷⁷ Θ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 44.

¹⁷⁸ Βλ. Υπόθεση C-41/74, *Van Duyn* (1974), σκ. 18-19.

τρόπο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος ή του συγκεκριμένου θεμιτού συμφέροντος¹⁷⁹. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η κοινή αντίληψη των κρατών – μελών απορρέει όχι από τους συγκεκριμένους όρους με τους οποίους προστατεύεται στο εθνικό πλαίσιο η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αλλά από τη σύμπτωση σε επίπεδο αρχής μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου, ως προς τη σημασία η οποία πρέπει να αποδίδεται στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Συμπερασματικά, από τη νομολογία αυτή προκύπτει ότι η αξία του ανθρώπου προστατεύεται ως γενική αρχή του δικαίου, ότι απουσιάζει μια ενιαία αντίληψη σε επίπεδο κρατών – μελών σχετικά με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και τέλος ότι δεν είναι απολύτως σαφές σε ποια αντίληψη περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας βασίζεται το Δικαστήριο όταν δικαιολογεί εξαιρέσεις επικαλούμενο τη ρήτρα δημοσίας τάξης. Το βασικό ζητούμενο είναι όχι τόσο η ανεύρεση μιας κοινής συναίνεσης σχετικά με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁸⁰, αλλά ο έλεγχος της αναλογικότητας του εθνικού μέτρου το οποίο περιορίζει την οικονομική ελευθερία για να προστατέψει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Μπορούμε να συνάγουμε από τα παραπάνω ότι στο πλαίσιο των ελευθεριών της αγοράς η προστασία της αξίας του ανθρώπου, εφόσον περάσει το τεστ αναλογικότητας, λειτουργεί περισσότερο ως «νομιμοποίηση» των τιθέμενων περιορισμών των ελευθεριών αυτών από τα κράτη – μέλη τα οποία επιθυμούν να διασώσουν τις συνταγματικές τους διατάξεις¹⁸¹.

δ) Η νομική θέση των διάφορων εκφάνσεων της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ενωσιακή έννομη τάξη

Πέραν των θεμελιωδών ελευθεριών, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί να αξιοποιηθεί και για τον περιορισμό κάποιου θεμελιώδους δικαιώματος ή για την θέση εκποδών κάποιου κανόνα του ευρωπαϊκού δικαίου. Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί κατά γεωμετρική πρόοδο ο αριθμός των υποθέσεων στο σκεπτικό των εισαγγελικών προτάσεων και των αποφάσεων των οποίων η ανθρώπινη αξιοπρέπεια παίζει κομβικό ρόλο. Αυτό διαπιστώνεται σε ζητήματα ασύλου¹⁸², μεταναστευτικής πολιτικής, συνοριακών ελέγχων, σφραγιστικού συστήματος, αλλά και βιοτεχνολογίας¹⁸³.

- Ανθρώπινη αξιοπρέπεια & απαγόρευση εξευτελιστικής μεταχείρισης

Βλέπουμε λοιπόν ότι το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εξετάζεται από το ΔΕΕ, επ' αφορμή ειδικότερων εκφάνσεων της, όπως κυρίως η απαγόρευση απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης. Ένα ζήτημα το οποίο αφορά άμεσα τον ενωσιακό χώρο και δημιουργεί προκλήσεις για τα κράτη – μέλη είναι το μεταναστευτικό¹⁸⁴. Έτσι το ΔΕΕ έχει κληθεί να κρίνει υποθέσεις υπό το φως του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε υποθέσεις σχετικά

¹⁷⁹ Θ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 45.

¹⁸⁰ Όπως επισημαίνει η Γ. Εισαγγελέας της Υπόθεσης *Omega* στη σκ. 106, η αναγκαιότητα περιορισμού μιας θεμελιώδους ελευθερίας συνιστά, ασφαλώς, στοιχείο υπέρ της νομιμότητας αυτής της αντίληψης, δεν σημαίνει, όμως, ότι η διαμόρφωση κοινής αντίληψης αποτελεί προϋπόθεση για την αναγνώριση αυτής της νομιμότητας.

¹⁸¹ Θ. Αντωνίου, ό.π., σελ. 45.

¹⁸² Βλ. Συνεκδικασθείσες Υποθέσεις C-322/19 και C-385/19, *K.S., M.H.K. και R.A.T. v. Minister of Justice and Equality* (2021), κατά την οποία η διατήρηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας επιβάλλεται στην αντιμετώπιση των αιτούντων άσυλο κατά την υποδοχή από τα κράτη - μέλη, στην οποία συμβάλλει η εργασιακή τους απασχόληση, καθώς τα εισοδήματα τους επιτρέπουν να καλύπτουν τις δικές τους ανάγκες και να εξασφαλίζουν στέγη εκτός των δομών υποδοχής, στα οποία μπορούν να υποδεχθούν και την οικογένειά τους.

¹⁸³ Βλ. Β. Τζέμο, ό.π., σελ. 11.

¹⁸⁴ Βλ. Β. Τζέμο, ό.π., σελ. 10.

με τις συνθήκες κράτησης μεταναστών¹⁸⁵, την απαγόρευση ταπεινωτικών συμπεριφορών και ιατρικών εξετάσεων για την αξιολόγηση της αξιοπιστίας του γενετήσιου προσανατολισμού των αιτούντων ασύλου¹⁸⁶ και με την συμπεριφορά των συνοριοφυλάκων¹⁸⁷.

- *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια & προστασία της προσωπικότητας*

Η Ένωση, παρόλο που δεν κατοχυρώνει σε ρητή διάταξη του Χάρτη το δικαίωμα στην προσωπικότητα, φαίνεται ολοένα και περισσότερο προβληματισμένη προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στα πλαίσια του δικαιώματος ακεραιότητας, αυτοδιάθεσης και προσωπικότητας των πολιτών της.

Συγκεκριμένα, υπάρχει κοινό αίτημα εκ μέρους της ενωσιακής έννομης τάξης όλες οι χώρες της ΕΕ να προστατεύουν και να ενισχύουν περισσότερο τη σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία και τα συναφή δικαιώματα των γυναικών. Για παράδειγμα, σχετικά με το δικαίωμα στην άμβλωση και την αντισύλληψη, ορισμένα κράτη-μέλη εξακολουθούν να διαθέτουν εξαιρετικά περιοριστικούς νόμους για την απαγόρευση των αμβλώσεων, πλην αυστηρά καθορισμένων εξαιρετικών περιπτώσεων, υποχρεώνοντας τις γυναίκες να αναζητούν παράνομες αμβλώσεις ή να συνεχίσουν την εγκυμοσύνη παρά τη θέλησή τους, γεγονός που συνιστά παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Όλα τα κράτη-μέλη οφείλουν σε αυτό το πλαίσιο να εξασφαλίσουν καθολική πρόσβαση σε ασφαλείς και νόμιμες αμβλώσεις και να εγγυηθούν ότι η άμβλωση θα μπορεί να ζητηθεί νόμιμα το πρώτο διάστημα της εγκυμοσύνης, αλλά και πέραν αυτής, εφόσον απειλείται η υγεία της εγκύου. Η λεγόμενη «ρήτρα συνείδησης», βάσει της οποίας ορισμένα κράτη μέλη επιτρέπουν σε γιατρούς ή και ακόμη σε ιατρικά ιδρύματα να αρνούνται την παροχή υπηρεσιών υγείας δεν είναι συμβατή με τα παραπάνω, καθώς οδηγεί σε άρνηση φροντίδας σε περιπτώσεις αμβλώσεων για λόγους θρησκείας ή συνείδησης και θέτει σε κίνδυνο τη ζωή των γυναικών.

Σχετικά με την κατοχύρωση του δικαιώματος στην αυτοδιάθεση και προσωπικότητα, ο Γ. Εισαγγελέας Ruiz – Jarabo Colomer στις προτάσεις του για την Υπόθεση *K.B.*¹⁸⁸ αναφέρει σχετικά με τον σεβασμό της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας του οποίου δικαιούνται τα διεμφυλικά άτομα ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το θεμελιώδες δικαίωμα της αναπτύξεως της προσωπικότητας καθιστούν απαραίτητη την προσαρμογή του προσωπικού καθεστώτος του ατόμου στο φύλο στο οποίο ανήκει σύμφωνα με τη φυσιολογική και φυσική του κατάσταση¹⁸⁹. Μάλιστα, κατά τη

---

¹⁸⁵ Βλ. Συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-473/13 και C-514/13, *Bero και Bouzalmate* (2014) και υπόθεση C-79/13, *Saciri* κλπ. (2014).

¹⁸⁶ Βλ. Συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-148/13, C-140/13 και C-150/13, *A, B, C κατά Staatsecretaris van Veiligheid en Justitie* (2014), στις οποίες κρίθηκε ότι η δυνατότητα των εθνικών αρχών να κρίνουν παραδεκτή την τέλεση ομοφυλοφιλικών πράξεων, την ενδεχόμενη υποβολή τους σε «τεστ» προκειμένου να αποδείξουν την ομοφυλοφιλία τους ή ακόμη την οικειοθελή εκ μέρους τους προσκόμιση αποδεικτικών στοιχείων όπως είναι οι βιντεοσκοπημένες λήψεις των ερωτικών τους συννευρέσεων, υπογραμμίζεται ότι ενδέχεται να συνεπάγονται και προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ο σεβασμός της οποίας κατοχυρώνεται από το άρθρο 1 του Χάρτη. Βλ. και Έκθεση του 2014 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον Χάρτη, COM (2015) 191, 8.5.2015.

¹⁸⁷ Βλ. Υπόθεση C-23/12, *Mohamad Zakaria* (2013).

¹⁸⁸ Υπόθεση C-117/01, *K.B. v. National Health Service Pensions Agency & Secretary of State for Health* (2004).

¹⁸⁹ Βλ. Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Ruiz – Jarabo Colomer σε Υπόθεση C-117/01, *K.B.*, σκ. 77. Μάλιστα, αναφέρει στην σκ. 79 ότι θεωρεί παράλογο το δίκαιο να μπορεί να περιχαρακώνεται πίσω από απλές τεχνικές εκτιμήσεις για να εμποδίσει να παράγει πλήρη αποτελέσματα μια εξομοίωση (ενν. φύλου) που αποκτήθηκε με επίπονο τρόπο, όπως αυτή των διεμφυλικών ατόμων.

συγκεκριμένη συγκυρία το ΔΕΚ φάνηκε να είναι πιο πρωτοπόρο στις αποφάσεις του σχετικά με ζητήματα συσχέτισης αξιοπρέπειας και ταυτότητας φύλου ακόμα και από το ΕΔΔΑ¹⁹⁰.

- *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια & αρχή της ισότητας*

Η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έχει επίσης εκφραστεί από τη νομολογία του ΔΕΕ ιδιαίτερα σε υποθέσεις που συνδέουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια με την αρχή της ισότητας και την απαγόρευση των διακρίσεων (*égale dignité*).

Εντοπίζουμε περιπτώσεις ιδιαίτερα στον τομέα της εργασιακής απασχόλησης, στον οποίο το ενωσιακό δίκαιο παρέχει ολοκληρωμένη και δεσμευτική για το εθνικό δίκαιο ρύθμιση, ιδίως μέσω του άρθρου 21 παρ. 1 του Χάρτη, το οποίο κατά τη νομολογία διέπει και τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών σε τομείς που υπάγονται στο ενωσιακό δίκαιο¹⁹¹. Έχει κριθεί ότι υφίσταται άμεση αθέμιτη διάκριση εάν διάταξη συλλογικής σύμβασης εργασίας αποκλείει μισθωτούς που έχουν τελέσει σύμφωνο συμβίωσης από τη λήψη επιδομάτων ή αδειών, τα οποία ο εργαζόμενος δικαιούται σε περίπτωση που συνάψει γάμο. Εν προκειμένω η διάκριση μεταξύ του θεσμού του συμφώνου συμβίωσης και του γάμου είναι άσχετη προς τον σκοπό των επιδομάτων και της άδειας, συνεπώς υπάρχει άμεση διάκριση λόγω γενετήσιου προσανατολισμού¹⁹².

Όσον αφορά την ισότητα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, ο Γ. Εισαγγελέας Κοσμάς, στις προτάσεις του στην Υπόθεση *Lilli Schröder κ.λπ.* (2000)¹⁹³, υπογράμμισε ότι: «σε μία κοινότητα δικαίου, η οποία σέβεται και προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα, το αίτημα της ισότητας αμοιβών ανδρών και γυναικών εργαζομένων θεμελιώνεται κυρίως στις αρχές της αξιοπρέπειας του ατόμου και της ισότητας ανδρών και γυναικών, καθώς και της επιταγής για βελτίωση των όρων εργασίας, και όχι σε οικονομικές, εν στενή έννοια, επιδιώξεις»¹⁹⁴.

Σχετικά με την ισότητα στον τομέα της εργασίας, στην απόφαση *P v. S.* (1996)¹⁹⁵, το Δικαστήριο επεσήμανε, μεταξύ άλλων, αναφορικά με τη δυσμενή μεταχείριση λόγω φύλου έναντι διεμφυλικών ατόμων ότι «η επίδειξη ανοχής έναντι αυτής της δυσμενούς διακρίσεως θα προσέκρουε στο σεβασμό της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας, τον οποίο μπορεί να αξιώνει ο ενδιαφερόμενος και τον οποίο πρέπει να διασφαλίζει το Δικαστήριο».

IV. ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΩΣΙΑΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1. Οι εννοιολογικές αποχρώσεις της ανθρώπινης αξίας στο εθνικό και ενωσιακό δίκαιο

¹⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά ΕΔΔΑ, *Rees κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (1986), *Cossey κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (1990), *B. κατά Γαλλίας* (1992), *X, Y και Z κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (1997), αλλά και *Christine Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (2002).

¹⁹¹ Βλ. Υπόθεση C-414/16, *Egenberger κατά Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung* (2018), σκ. 76-77 και C-193/17, *Cresco Investigation GmbH κατά Markus Achatzi* (2019), σκ. 76-78.

¹⁹² Υπόθεση C-267/12, *Hay κατά Credit Agricole mutuel de Charente-Maritime et des Deux-Sevres* (2013) σκ. 39-41. Βλ. και Υπόθεση C-188/15, *Bougnaoui, Association de défense des droits de l'homme (ADDH) κατά Micropole* (2017) και Υπόθεση C-407/98, *Abrahamsson κατά Fogelqvist* (2000) σε Ν. Παπασπύρου, ό.π., σελ. 110-117.

¹⁹³ Υποθέσεις C-50/96 κ.λπ., *Lilli Schröder κ.λπ.* (2000),

¹⁹⁴ Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Κοσμά, σε Υποθέσεις C-50/96 κ.λπ., *Lilli Schröder κ.λπ.*, σκ. 80.

¹⁹⁵ Υπόθεση C-13/94, *P v. S Cornwall County Council* (1996).

Παρατηρούμε πως παρά των δομικών διαφορών της εθνικής και της ενωσιακής έννομης τάξης, οι εννοιολογικές αποχρώσεις που φαίνεται να λαμβάνουν υπόψη τους σχετικά με το περιεχόμενο της ανθρώπινης αξίας ταυτίζονται ή έστω βρίσκονται σε κάποια κοινή γραμμή σε σημαντικό επίπεδο.

Ξεκάθαρη περίπτωση ταύτισης του εθνικού και του ενωσιακού δικαίου συναντάμε στη ρητά διατυπωμένη, τόσο στο Σύνταγμα όσο και στο Χάρτη, της απαγόρευσης των βασανιστηρίων και της εξευτελιστικής και απάνθρωπης μεταχείρισης, η οποία ούτως ή άλλως είναι διεθνής επιταγή και πρώτη προϋπόθεση όταν αναφερόμαστε σε τρόπους προστασίας της ανθρώπινης αξίας.

Συναφώς, η κλασική καντιανή πτυχή της ανθρώπινης αξίας ως απαγόρευσης εργαλειοποίησης του ατόμου και αντιμετώπισης του ως αυτοσκοπού συναντάται υπό πολλαπλές εκφράσεις της σε αμφοότερες τις έννομες τάξεις: αφενός στην εθνική αναφορικά με την υποβίβαση του ατόμου σε μέσο για την επίτευξη δημοσίων πολιτικών (σε συνάρτηση με την προβληματική του αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης), αφετέρου στην ενωσιακή ως δικαιώματος στην ακεραιότητα του ανθρώπινου σώματος, το οποίο δεν πρέπει να εκμεταλλεύεται ως μέσο για την επίτευξη κέρδους, (ιδιαίτερα στο πεδίο της βιοτεχνολογίας) ή ως απαγόρευση της δουλείας και της καταναγκαστικής εργασίας.

Περαιτέρω, η ελευθερία και η ισότητα είναι, όπως επισημάνθηκε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης, έννοιες εγγενείς της ανθρώπινης αξίας, συνεπώς δε θα μπορούσε να μη συναντώνται τόσο στην εθνική όσο και στην ενωσιακή έννομη τάξη όταν εξετάζουμε ζητήματα αξίας και αξιοπρέπειας. Η συνιστώσα της ελευθερίας αφορά ιδίως δικαιώματα που εντοπίζονται στον πυρήνα της ιδιωτικότητας του ατόμου, όπως δικαίωμα στην προσωπικότητα, στον αυτεξουσιασμό την αυτοδιάθεση και τον αυτοπροσδιορισμό, τα οποία πηγάζουν εν γένει από το δικαίωμα της ανθρώπινης αξίας και αξιοπρέπειας. Η συνιστώσα της ισότητας εκφράζεται ιδίως με την απαγόρευση των αθέμιτων διακρίσεων με βάση στοιχεία της προσωπικότητας του κάθε ατόμου ή κοινωνιολογικών ή άλλων ιδιοτήτων του.

Στην εθνική μας έννομη τάξη διαθέτουμε την ειδικότερη διάκριση του 4 παρ. 1 Σ, η οποία όμως είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το 2 παρ. 1 Σ. Στην εθνική μας έννομη τάξη τα εν λόγω δικαιώματα προστατεύονται ειδικά υπό το πρίσμα του άρθρου 5 του Σ όταν αναφερόμαστε σε δικαίωμα στην προσωπικότητα και από το 4 παρ. 1 Σ αναφορικά με το δικαίωμα στην ισότητα, συνεπώς στη νομολογία γίνεται συνήθως και ορθώς επίκληση των εν λόγω ειδικότερων διατάξεων. Πάντα όμως είναι κρίσιμη η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 Σ, καθώς συνιστά αφετηρία και προϋπόθεση και καλείται να συμπληρώσει τα κενά, όπου χρειάζεται. Σε επίπεδο νομολογίας, ιδίως τα διοικητικά δικαστήρια εξετάζουν στο συγκεκριμένο πλαίσιο υποθέσεις που έχουν να κάνουν με τον πυρήνα της ιδιωτικότητας των ατόμων, με το επίπεδο διαβίωσης των πολιτών (προβληματική η οποία αναδείχθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης), αλλά και με την επιταγή αντιμετώπισης των ατόμων ως έλλογων όντων, όταν προσβάλλονται από συμπεριφορές της Διοίκησης. Στην ενωσιακή έννομη τάξη από την άλλη, αν και δεν κατοχυρώνεται ρητώς δικαίωμα στην προσωπικότητα, αυτό δε σημαίνει πως δεν προστατεύεται, καθώς ο ενωσιακός δικαστής και νομοθέτης συνάγει προστασία των εν λόγω δικαιωμάτων από το

γενικότερο δικαίωμα στην αξιοπρέπεια¹⁹⁶. Περαιτέρω, στο ενωσιακό δίκαιο αναδεικνύεται συχνά και έντονα η έκφραση της ισότητας, καθώς φέρονται προς εκδίκαση περιπτώσεις αθέμιτων διακρίσεων με βάση ατομικά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα στον τομέα της εργασιακής απασχόλησης, ο οποίος αφορά άμεσα την ενωσιακή έννομη τάξη.

Τέλος, κρίσιμη για την έννοια της ανθρώπινης αξίας είναι η κοινωνική συνιστώσα, όπως εκφράζεται αφενός στο άρθρο 25 παρ. 1 Σ, το οποίο κατοχυρώνει την αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου και τονίζει πως τα ανθρώπινα δικαιώματα αφορούν το άτομο ως άτομο, αλλά και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, αφετέρου στο ενωσιακό πρωτογενές δίκαιο ρητά στο κεφάλαιο του Χάρτη που αφορά την Αλληλεγγύη (ιδιαίτερα όσων αφορά τις αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας των εργαζομένων).

2. Η ανθρώπινη αξία ως αρχή και ως δικαίωμα στο εθνικό και στο ενωσιακό δίκαιο

Η ανθρώπινη αξία λόγω της θεμελιώδους φύσης της έχει διττό χαρακτήρα και περιεχόμενο και στην εθνική και στην ενωσιακή έννομη τάξη. Αποτελεί τόσο γενική ρήτρα και αρχή όσο και αυτοτελές δικαίωμα.

Το δίκαιο της οργάνωσης των θεσμών – εξουσιών είναι το μέσο και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ο στόχος, η *ratio*, η ουσία κάθε δημοκρατικής πολιτείας. Η ανθρώπινη αξία είναι ο πυρήνας του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η δημοκρατική αρχή (δημοκρατία, λαϊκή κυριαρχία) είναι ο πυρήνας της πολιτειακής (κρατικής, ευρωπαϊκής, διεθνούς) οργάνωσης. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δημοκρατική αρχή συλλειτουργούν ως οι κορωνίδες κάθε έννομης τάξης¹⁹⁷. Στο εθνικό μας Σύνταγμα λοιπόν, η ανθρώπινη αξία κατοχυρώνεται, όπως έχει ήδη αναλυθεί, ως κατευθυντήρια αρχή και συστατικό στοιχείο της φιλελεύθερης δημοκρατικής συνταγματικής μας ταυτότητας, ενώ αντίστοιχα στο ενωσιακό πρωτογενές δίκαιο κατοχυρώνεται ως ηθικοπολιτικό θεμέλιο του κράτους δικαίου και μέρος των κοινών αξιών που πρέπει να μοιράζονται τα κράτη μέλη (2 ΣΕΕ).

Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Γενικός Εισαγγελέας Leger στην υπόθεση *Hautala* (2001)¹⁹⁸, τα δικαιώματα που εμπεριέχονται στο Χάρτη δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι χαρακτηρίζονται ως απλές ηθικές αξίες χωρίς κανονιστικές συνέπειες, καθώς αποτελούν ομόφωνη έκφραση των κρατών - μελών ότι τα συγκεκριμένα δικαιώματα πρέπει να προστατεύονται¹⁹⁹. Έτσι, ως δικαίωμα από το οποίο πηγάζουν έννομες αξιώσεις και υποχρεώσεις, στην εθνική μας έννομη τάξη γίνεται δεκτό ερμηνευτικά από τη θεωρία και τη νομολογία, οι οποίες δέχονται ότι η ανθρώπινη αξία συνιστά αυτοτελές ατομικό δικαίωμα πέραν από στοιχείο καθορίζον τη μορφή του πολιτεύματος. Από την άλλη, στην ενωσιακή έννομη τάξη κατοχυρώνεται ρητά και απροβλημάτιστα στο Χάρτη και ως ξεχωριστό θεμελιώδες δικαίωμα (και κατηγορία δικαιωμάτων υπό τον Τίτλο Ι).

3. Η αντιμετώπιση της ανθρώπινης αξίας από τον εθνικό και τον ενωσιακό δικαστή

¹⁹⁶ Κρίσιμη προβληματική στο συγκεκριμένο πεδίο, η οποία απασχολεί τόσο το εθνικό όσο και το ενωσιακό περιβάλλον, αποτελεί το γενικότερο ζήτημα της αρχής και της λήξης της ανθρώπινης ζωής, όταν αναφερόμαστε σε δικαίωμα στην άμβλωση ή στην ευθανασία.

¹⁹⁷ Β. Γ. Τζέμος, ό.π., σελ. 2.

¹⁹⁸ Υπόθεση C-353/99 P, *Council v. Hautala* (2001).

¹⁹⁹ Εισήγηση Γενικού Εισαγγελέα Leger στην υπόθεση *Hautala*, παρ. 80-82.

Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που ο δικαστής ενεργεί ως θεματοφύλακας ορισμένων υπαρξιακών αξιών και δίνει λύσεις σε διλήμματα επιπέδου συγκρούσεως «σκληρών» θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως είναι το δικαίωμα στη ζωή ή στον αυτοπροσδιορισμό, κατά βάση εκφράζει την επιλογή μιας σαφούς θέσης. Αυτή η επιλογή, όπως αναδείχθηκε στην παρούσα μελέτη, οφείλει να έχει ως αυτοσκοπό τον άνθρωπο και να είναι απαλλαγμένη από πλειοψηφικές ή πολιτικές στοχοθεσίες. Υπό αυτό το πρίσμα, όταν τίθεται υπό εξέταση ή στάθμιση της νομικο-φιλοσοφικής έννοιας της ανθρώπινης αξίας, ο δικαστής καλείται να πάρει θέση και να δώσει, λιγότερο ή περισσότερο, απόλυτη λύση.

Αν και κατ' αρχήν η ανθρώπινη αξία και αξιοπρέπεια διακηρύσσεται πως είναι ανεπίδεκτη περιορισμών και σταθμίσεων λόγω τις θεμελιώδους φύσης της τόσο για την εθνική όσο και για την ενωσιακή έννομη τάξη, παρ' όλα αυτά δε λείπουν οι περιπτώσεις που στην πράξη αντιμετωπίζεται νομολογιακά ως ένα θεμελιώδες δικαίωμα το οποίο είναι υπό αυστηρές προϋποθέσεις υποκείμενο σε περιορισμούς. Κρίσιμες ως προς αυτό είναι οι έννοιες του δημοσίου συμφέροντος και της δημόσιας τάξης.

Η ανθρώπινη αξία φαίνεται να τελεί σε άμεση σχέση με αυτές τις δύο έννοιες. Το δημόσιο συμφέρον χρησιμοποιείται μεν ως βάση περιορισμού της φαινομενικά απεριόριστης ανθρώπινης αξίας τόσο στην εθνική όσο και στην ενωσιακή έννομη τάξη, ενώ ταυτόχρονα η ανθρώπινη αξία χρησιμοποιείται ως συστατικό στοιχείο της ίδιας της έννοιας της δημοσίας τάξης για τον περιορισμό άλλων δικαιωμάτων ή στην περίπτωση της ΕΕ θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών (Βλ. Υπόθεση *Omega*). Ο ενωσιακός δικαστής προχωρά απροβλημάτιστα σε στάθμιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με το αντιτιθέμενο μέγεθος (ενωσιακό δικαίωμα/αρχή/ελευθερία), και αξιοποιεί την αρχή της αναλογικότητας σαν εργαλείο που δίνει λύσεις σε συγκρούσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων, στα οποία συγκαταλέγεται και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Από την άλλη, ο εθνικός δικαστής δέχεται κάποιο ειδικό ή ακόμα και γενικό δημόσιο συμφέρον για να προσδώσει νομιμότητα σε ενδεχόμενες παραβιάσεις της ανθρώπινης αξίας, ή συχνά δεν υπεισέρχεται στην κατ' ουσίαν εξέταση του ζητήματος, καθώς κρίνει ότι ανήκει στην αρμοδιότητα της νομοθετικής ή εκτελεστικής εξουσίας ή έστω διενεργεί έναν οριακό έλεγχο άκρων ορίων διακριτικής ευχέρειας, ο οποίος σπάνια έχει ουσιώδη αποτελέσματα.

Είναι ορθή όμως η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας και από την εθνική και από την ενωσιακή έννομη τάξη σε θέματα ανθρώπινης αξίας; Η ελληνική νομολογία, επηρεασμένη από την πρακτική του ΔΕΕ, εφαρμόζει, όταν κρίνει περιορισμούς θεμελιωδών δικαιωμάτων, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων την αρχή της αναλογικότητας ως πανάκεια προς την επίλυση θεμάτων που άπτονται ακόμα και τέτοιων «σκληρών» θεμάτων, όπως η ανθρώπινη αξία. Ευνόητα, στην ενωσιακή έννομη τάξη, η αναλογική στάθμιση εξηγείται, όπως αναφέραμε παραπάνω, από τη λειτουργία των συνθηκών ως «συντάγματος σκοπών», στην κορυφή του οποίου βρίσκεται η διασφάλιση του ανταγωνισμού και η ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών, προσώπων και υπηρεσιών. Έτσι, όταν οι περισσότερες υποθέσεις αφορούν σχέσεις και συγκρούσεις οικονομικών ελευθεριών και επιλογών δημοσίων πολιτικών των κρατών – μελών, ο ενωσιακός δικαστής εύλογα επιλύει τη σύγκρουση εφαρμόζοντας την αρχή της αναλογικότητας²⁰⁰.

---

²⁰⁰ Βλ. Γ. Δελλή, σχόλια σε Ν. Παπασπύρου(επιμ.),ό.π. σελ. 174-179, ιδιαίτερα σελ. 176-177.

Η διαφορά της ενωσιακής από την εθνική έννομη τάξη έγκειται ακριβώς σε αυτό. Ενώ το «σύνταγμα» (με την έννοια των ιδρυτικών συνθηκών και του πρωτογενούς δικαίου) της ΕΕ έχει τον παραπάνω συγκεκριμένο πρωταρχικό σκοπό, το προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του εθνικού συντάγματος είναι ότι δεν απηχεί κάποια ορισμένη στοχοθεσία, αλλά έχει αξιακό περιεχόμενο. Ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του συντάγματος μας έχει ως αυτόματη συνέπεια του ότι αν αυτό εξυπηρετεί κάποιον σκοπό, αυτός είναι ο άνθρωπος. Κατ' αυτήν την έννοια διαφέρουν οι δύο έννομες τάξεις, καθώς το διακύβευμα για τη δεύτερη φαίνεται σημαντικά μεγαλύτερο.

Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας θα ήταν λανθασμένο να καταλήξει κάποιος στο συμπέρασμα ότι το ενωσιακό δίκαιο εξαντλείται στις οικονομικές σχέσεις. Όπως αναδείχθηκε παραπάνω, διαχρονικά ο ενωσιακός δικαστής έχει μεριμνήσει για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, θεσπίζοντας γενικές αρχές του δικαίου, λαμβάνοντας έμπνευση από τις διεθνείς συνθήκες (ιδίως την ΕΣΔΑ) και τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών – μελών. Με την θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, την ένταξη του στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και την πρόσδοση σε αυτόν πλήρους κανονιστικού περιεχομένου, δεν μπορεί να υποτεθεί ότι το ενωσιακό περιβάλλον αδιαφορεί για τον ίδιο τον άνθρωπο, ο οποίος συνιστά υποκείμενο δικαίου της ενωσιακής έννομης τάξης. Πολλώ δε μάλλον, όταν ο ενωσιακός δικαστής σε περιπτώσεις συγκρούσεως δικαιωμάτων οικονομικού χαρακτήρα και «σκληρών» δικαιωμάτων, όπως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα στην προσωπικότητα και τον αυτοκαθορισμό, θέτει ως όριο της οικονομικής ελευθερίας την προστασία αυτών των ανθρωπίνων θεμελιωδών δικαιωμάτων.

4. Η ανθρώπινη αξία ως μέρος της συνταγματικής ταυτότητας των κρατών μελών σε σύγκρουση με την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου

Η έννοια της ανθρώπινης αξίας, η αδυναμία των κρατών – μελών να βρίσκουν κοινό περιεχόμενο συναίνεσης σε κομβικές έννοιες, σε συνδυασμό με την επιθυμία κάθε κράτους να διαφυλάσσει τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν τη συνταγματική του ταυτότητα, έρχονται στην επιφάνεια με αφορμή περιπτώσεις σύγκρουσης όλων των παραπάνω με την ιδιαίτερη αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Από τη μία πλευρά της σύγκρουσης λοιπόν βρίσκεται η τάση των κρατών – μελών να περισώσουν την υπεροχή του συντάγματος τους έναντι του ενωσιακού δικαίου σε περιπτώσεις που αφορούν την ιδιαίτερη συνταγματική τους ταυτότητα και από την άλλη η προσπάθεια της ενωσιακής έννομης τάξης να διατηρήσει την υπεροχή των κανόνων της έναντι των εθνικών συνταγμάτων των κρατών μελών της.

Κατά πόσο λοιπόν είναι θεμιτή η επίκληση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας για να αποφύγει ένα κράτος – μέλος τις υποχρεώσεις που του επιβάλει το ενωσιακό δίκαιο; Παρατηρείται ως πρακτική τα τελευταία έτη ορισμένα κράτη – μέλη να επιφυλάσσονται να συμμορφωθούν με αρχές και δικαιώματα του ενωσιακού δικαίου, θέτοντας σε αμφισβήτηση ακόμα και την αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, επικαλούμενα την προστασία της συνταγματικής του ταυτότητας.

Για παράδειγμα η Γερμανία, η οποία επιφυλάσσει για την ανθρώπινη αξία/αξιοπρέπεια μια θεμελιακή θέση στην έννομη τάξη της (αφού την χαρακτηρίζει «αξία» - “value”, κάτι περισσότερο και από απλό δικαίωμα) επικαλείται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια κατά παρέκκλιση των ενωσιακών αρχών αφού τη θεωρεί το θεμέλιο της συνταγματικής της ταυτότητας. Αυτό όπως εξετάσαμε δεν είναι εξαρχής προβληματικό, αρκεί όμως να μην φτάνει μέχρι του σημείου να καταλύει την

υπεροχή του ενωσιακού δικαίου. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι η Γερμανία έχει επικαλεστεί τη συνταγματική της ταυτότητα και ιδιαίτερα την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας για να αποκλίνει από άλλους ενωσιακούς κανόνες/ελευθερίες/αρχές/δικαιώματα, αναδεικνύοντας τη *μεγαλύτερη προστασία* αν μη τι άλλο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (το είδαμε και στην απόφαση Omega). Επίσης, τον Δεκέμβριο του 2015²⁰¹, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας έκρινε ότι, σε μεμονωμένες υποθέσεις, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να περιλαμβάνει την αναθεώρηση πράξεων που ορίζονται από το δίκαιο της Ένωσης, εάν αυτό είναι απαραίτητο για την προστασία της συνταγματικής ταυτότητας. Σύμφωνα με την αρχή της προσωπικής ενοχής, που έχει τις ρίζες της στην εγγύηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας η οποία θεσπίζεται στο άρθρο 1 του συντάγματος, η ποινική κύρωση προϋποθέτει ότι το αδίκημα και η ενοχή του δράστη αποδεικνύονται κατά τρόπο που συμμορφώνεται με τους εφαρμοστέους διαδικαστικούς κανόνες. Το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι, βάσει του δικαίου της Ένωσης, το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης δεν μπορεί να εκτελεστεί εάν η έκδοση του ατόμου συνεπάγεται παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ένωσης²⁰². Πάντως, το βέβαιο είναι ότι ακόμα κι αν η Γερμανία επικαλείται τον κομβικό ρόλο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας για τη συνταγματική της ταυτότητα εις βάρος της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, η προστασία της ανθρώπινης αξίας κατ' αποτέλεσμα αναβαθμίζεται.

Αντίθετα, σε περιπτώσεις όπως αυτή της Πολωνίας, η κυβέρνηση της Βαρσοβίας και το πολωνικό συνταγματικό δικαστήριο έχει προχωρήσει εδώ και έτη σε νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στη δικαστική εξουσία, προσβάλλοντας τις κοινές αξίες της ένωσης και ιδιαίτερα το κράτος δικαίου. Η σύνδεση μεταξύ ανθρώπινης αξίας και αμερόληπτης και αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, η οποία είναι αναφαίρετη πτυχή του κράτους δικαίου, είναι πασιφανής. Συνδέεται τόσο με την αντιμετώπιση του ανθρώπου ως έλλογου όντος, αλλά και με την ίδια την ύπαρξη των δικαιωμάτων του, για την προστασία των οποίων απαιτείται να υπάρχει δικαστική προστασία. Ταυτόχρονα, η Πολωνία επιμένει να προσβάλλει τα δικαιώματα της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας, αλλά και το δικαίωμα των γυναικών στην άμβλωση, επικαλούμενη προστασία της συνταγματικής της ταυτότητας. Στην περίπτωση της Πολωνίας λοιπόν, η επίκληση της διατήρησης της συνταγματικής ταυτότητας εις βάρος της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου βαίνει εις βάρος της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

V. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Παρά τις διαφορετικές τους αφετηρίες, οι ευρωπαϊκοί συνταγματισμοί κατά τον 21^ο αιώνα καταλήγουν σε μια κοινή αντίληψη της θέσης του ανθρώπου μέσα σε μια δημοκρατική και φιλελεύθερη έννομη τάξη. Οι μεταξύ τους διαφορές εντοπίζονται κυρίως στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης συνταγματικής ταυτότητας κάθε κράτους και όχι στη δομή ή στοχοθεσία τους. Το ενωσιακό περιβάλλον έχει αναντίρρητα επηρεάσει αυτήν την ταυτότητα, μέσω των ανθρωπιστικών αρχών που έχουν καθιερωθεί τόσο από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο εν συνόλω, αλλά και από τη νομολογία του ΔΕΕ. Η ΕΕ, παρά την κατά κύριο λόγο οικονομικά προσανατολισμένης αφετηρία, συνεχίζει να συμβάλλει στη διαμόρφωση της ανθρωπιστικής συνταγματικής ταυτότητας των κρατών – μελών της²⁰³.

²⁰¹ BVerfG, Beschluss des Zweiten Senats vom 15. Dezember 2015 - 2 BvR 2735/14.

²⁰² Έκθεση σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ το 2015, COM/2016/0265.

²⁰³ Βλ. Χ. Ράμμο, σχόλια σε Ν. Παπασπύρου (επιμ.), ό.π., σελ. 162-173, ιδιαίτερα σελ. 173.

Οι προκλήσεις για το μέλλον όσον αφορά την ανθρωπιστική αυτή ταυτότητα θα είναι σίγουρα μεγάλες, καθώς οι έννομες τάξεις και τα υποκείμενα τους θα πρέπει να μάθουν να προσαρμοστούν σε συνθήκες ιδιόμορφες και πρωτόγνωρες για τον ανθρώπινο πολιτισμό. Φαίνεται πως ανοίγει για την ανθρωπότητα ένα επόμενο μεγάλο κεφάλαιο στην ιστορία της, στο οποίο πλέον η παγκόσμια κλιματική και περιβαλλοντική κρίση, αλλά και η διαρκής ενίσχυση της φιλελεύθερης θεώρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επιβάλλει την επανεξέταση της θέσης του ανθρώπου στον πλανήτη και τις κοινωνίες. Οι λύσεις που τα κράτη επιλέγουν να λάβουν σε τέτοια θεμελιακά ζητήματα χρωματίζουν το συνταγματικό τους προσανατολισμό.

Η ανθρώπινη αξία μπορεί να προστατευτεί αποτελεσματικά με τα εργαλεία που διαθέτει κάθε κράτος από μόνο του ή απαιτείται κάτι παραπάνω; Παρατηρείται η τάση τα κράτη να τείνουν προς την εσωστρέφεια και την ανάγκη να προστατέψουν τους πολίτες τους και την αυτοτελή τους συνταγματική ταυτότητα. Φρονούμε ωστόσο πως παγκόσμια αιτήματα απαιτούν και εξωστρεφείς λύσεις. Ειδικά σε ό,τι αφορά τον ίδιο τον άνθρωπο και την αξία του, το εθνικό μας Σύνταγμα μπορεί να διαθέτει τα τυπικά εχέγγυα για την προστασία του, όμως η ιστορία έχει δείξει πως η διεθνής συνεργασία σε πανανθρώπινα ζητήματα είναι κομβικής σημασίας. Για τη χώρα μας συγκεκριμένα, ένα πρώτο, αλλά απαραίτητο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η εγκόλπωση όσων έχει να μας προσφέρει η ευρωπαϊκή μας ταυτότητα και το ενωσιακό περιβάλλον. Παράλληλα, απαιτείται η συνεργασία με τα λοιπά κράτη – μέλη για την περαιτέρω ενίσχυση της θέσης του ανθρώπου στο εθνικό και υπερεθνικό περιβάλλον, ώστε να μετουσιωθούν οι δημόσιες πολιτικές σε δικαιοσύνη και θωράκιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η δικαιοσύνη, όπως την εννοεί ο Καντ ή ο Αριστοτέλης, επιτυγχάνεται μέσω λύσεων που εξυπηρετούν την προστασία της αξίας του ανθρώπου, ως έννοιας σύμφυτης στο ανθρώπινο είδος, αλλά παράλληλα και κοινωνικής επιταγής. Διότι, μόνο ο συγκερασμός του ηθικού με το ωφελιμιστικό, του ανθρώπου με το δημόσιο συμφέρον, μπορεί να οδηγήσει σε αληθινή κοινωνική ευημερία. Ο συγκερασμός αυτός επιτυγχάνεται με την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην κορυφή της πυραμίδας της οποίας εντοπίζεται ο άνθρωπος και η ανθρώπινη αξία, όχι σαν οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα, αλλά όπως εννοείται στο άρθρο 2 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος και του άρθρου 2 της ΣΕΕ, ως θεμέλιο του ανθρωποκεντρικού και φιλελεύθερου συνταγματικού πολιτισμού²⁰⁴.

---

²⁰⁴ Βλ. Γ. Δελλή, σχόλια σε Ν. Παπασπύρου (επιμ.), ό,π. σελ. 174-179, ιδιαίτερα σελ. 178-179.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Baer S., *Dignity, Liberty, Equality: A Fundamental Rights Triangle of Constitutionalism*, 59 *University of Toronto Law Journal*.

Bernstorff J., *The Dispute About Human Dignity and Ethical Absolutism in the Field of Fundamental and Human Rights Protection: Defending a Deontic Understanding of Rights* σε D. Grimm, A. Kemmerer & C. Mollers (επιμ.), *Human Dignity in Context, Explorations of a Contested Concept*, Hart – Nomos, 2018.

Düring G., *Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde. Entwurf eines praktikablen Wertsystems der Grundrechte aus Art. 1 Abs. 1 in Verbindung mit Art. 19 Abs. II des Grundgesetzes*, 81 *AöR* (42 n.F.) 1956.

Dworkin R., *Do we have a right to pornography?* σε R. Dworkin, *A matter of principle*, Cambridge, Mass., 1985.

Kumm M., *Political Liberalism and the Structure of Rights: On the Place and Limits of the Proportionality Requirement* σε G. Pavlakos (επιμ.), *Law, Rights and Discourse: The Legal Philosophy of Robert Alexy*, Oxford: Hart Publishing, 2007, σελ. 131.

Kumm M. & Walen A., *Human Dignity and Proportionality, Deontic Pluralism in Balancing* σε Grant Huscroft, Bradley W. Miller & Gregoire Webber (επιμ.), *Proportionality and the Rule of Law: Rights, Justification, Reasoning*, Cambridge University Press, 2014.

Mangoldt V., *Εισήγηση κατά την 9^η συνάντηση του Βουλευτικού Συμβουλίου στις προπαρασκευαστικές συζητήσεις για την ψήφιση του γερμανικού Συντάγματος*, 6 Μαΐου 1949.

Rosen M., *Dignity, It's History and Meaning*, Cambridge M.A.: Harvard University Press, 2012.

Sandel Michael J., *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;*, Μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, Εκδ. Πόλις, 2011.

Spaventa E., *Fundamental rights in the EU*, σε C. Barnard/S. Peers (επιμ.), *European Union Law*, 2^η Έκδοση, Oxford University Press, 2017.

Zamir E.& Medina B., *Law, Economics and Morality*, Oxford University Press, 2010

Ανθόπουλος Χ., *Κράτος πρόληψης και δικαίωμα στην ασφάλεια*, σε Χ. Ανθόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/Θ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, 2005.

Αντωνίου Θ., *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, Αθήνα, Αντ. Σάκκουλας, 2010.

Βιδάλης Τ., *Κανονιστικές συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας*, σε Τιμητικό Τόμο ΣτΕ 75 χρόνια, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004.

Βιδάλης Τ., *Ζωή χωρίς πρόσωπο. Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού*, Σάκκουλας, 1999.

Βλαχόπουλος Σπ., *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Έκδοση 2017, Νομική Βιβλιοθήκη.

Δαγτόγλου Π.Δ., *Ατομικά Δικαιώματα*, 4^η Έκδοση, 2012, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Δελλής Γ., *σχόλια σε Ν. Παπασπύρου(επιμ.), Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί – Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019.

- Δημητρόπουλος Α., *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, ΝοΒ, 1980.
- Δρόσος Γ., *To die for and in constitutional elegance or Terror dignity and Instrumentalization of Human Death: A comment on the decision 1 BvR 357/05 (15th February 2006) of the German Federal Constitutional Court*, δημοσιευμένο στον Τιμητικό Τόμο εις μνήμη του Σταύρου Τσακουράκη.
- Κασιμάτης Γ., *Σύνταγμα και κοινό δίκαιο*, σελ. 159, από Α. Δημητρόπουλο, *Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, ΝοΒ, 1980.
- Μάνεσης Α., *Ατομικές ελευθερίες*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1982.
- Μανιτάκης Α., *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, εκδ. Σάκκουλα, 1994.
- Μανωλεδάκης Ι., *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια: έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας;*, σε Ι. Μανωλεδάκη/С. Prittwitz (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Ελληνογερμανικό Συμπόσιο, Θεσς.
- Μανωλεδάκης Ι., *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;*, Ποινικά Χρονικά, ΝΔ/2004.
- Μαργαρίτης Κ., *Η προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στην ΕΕ & η Συνθήκη της Λισαβόνας*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.
- Μυλωνόπουλος, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος Ι*, Αθήνα: Δίκαιο & Οικονομία, 2007.
- Παναγοπούλου – Κουτνατζή Φ., *Περί της αξίας της ανθρώπινης αξίας*, ΕφημΔΔ - 5/2010.
- Παπαδοπούλου Λ., *Υπάρχει δικαίωμα στον θάνατο; Μία συζήτηση με τον καθηγητή Ι. Μανωλεδάκη*, εισήγηση σε συνέδριο στην μνήμη Ιωάννη Μανωλεδάκη, ΑΠΘ Θεσσαλονίκη 30-31.3.2012, Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παπασπύρου Ν., *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί – Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019.
- Παυλόπουλος Π., παράδοση της 20-1-2021, στους σπουδαστές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τομέα Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με θέμα *Η αξία του Ανθρώπου και ο Ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας του Συντάγματος*.
- Ράμμος Χ., *Ευθανασία – πορίσματα νομολογίας και συνταγματική οπτική*, γραπτή επεξεργασία ομιλίας, 27.2.2018, σεμινάριο «Συναντήσεις στο Σύνταγμα», Αθήνα.
- Ράμμος Χ., σχόλια σε Ν. Παπασπύρου (επιμ.), *Συνταγματική ελευθερία και δημόσιοι σκοποί – Σε αναζήτηση της θεμιτής πλοκής*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2019.
- Σούρλας Π., *Δίκαιο και Δικανική κρίση, μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, Ηράκλειο, Παν. Εκδόσεις Κρήτης, 2017.
- Τσεβρένης Β., *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια – Η λειτουργική αξιοποίηση της ρυθμιστικής της εμβέλειας στο νομικό συλλογισμό*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012.
- Τζέμος Β., *Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, «Δημόσιο Δίκαιο», Επιστημονικό Περιοδικό Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Έτος 2016 (1), Τεύχος 1 (Ιανουάριος - Μάρτιος).
- Χρυσόγονος Κ., *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2^η Έκδοση, Σάκκουλας, 2002.

NΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- ΣτΕ: 2175/1947, 1460/1978, 395/1978, 1366/1983, 468/1984, 2422/1985, 1647/1987, 867/1988, 448/1989, 1990/1990, 2829/1990, 1159/1991, 1595/1991, 1975/1991, 3603/1991, 739/1992, 3623/1996, 1749/1997, 3078/1997, 1265/1997, 1266/1997, 644/1998, 2543/1999, 2544/1999, 228/1999, 230/1999, 231/1999, 235/1999, 340/2000, 3130/2000, 3831/2001, 1508/2002, 1624/2002, 1678/2002, 2027/2002, 3545/2003, 527/2003, 3509/2009, 467/2010, 1972/2012, 986/2014, 2194/2014, 734/2016, 100/2017, 18/2019.
- ΑΠ: 261/1932, 122/1937, 1091/1992, 715/1995, 715/1995, 40/1998.

2. ΔΙΕΘΝΗΣ

- ΔΕΕ:
  - Υπόθεση C- 29/69, *Stauder v. City of Ulm* (1969),
  - Υπόθεση C-11/70, *Internationale Handelsgesellschaft* (1970),
  - Υπόθεση C-4/73, *Nold v. Commission* (1974),
  - Υπόθεση C-41/74, *Van Duyn* (1974),
  - Υπόθεση C-36/75, *Rutili v. French Minister of the Interior* (1975), Υπόθεση C-36/75, *Rutili* (1975),
  - Υπόθεση C-810/79, *Peter Überschär v. Bundesversicherungsanstalt für Angestellte* (1980),
  - Υπόθεση C-115/81, *Adoui και Cornuaille* (1982),
  - Υπόθεση C-293/83, *Gravier v. City of Liege* (1985),
  - Υπόθεση C-308/89, *Di Leo v. Land Berlin* (1990),
  - Υπόθεση C-168/91, *Konstantinidis v. Stadt Altensteig and Landratsamt Calw* (1993),
  - Υπόθεση C-13/94, *P v. S Cornwall County Council* (1996),
  - Υπόθεση C-217/91, *Kingdom of Spain v. Commission of the European Communities* (1993),
  - Υπόθεση C-356/98, *Arben Kaba v. Secretary of State for the Home Department* (2000),
  - Υπόθεση C-54/99, *Eglise de Scientologie* (2000),
  - Υπόθεση C-407/98, *Abrahamsson κατά Fogelqvist* (2000),
  - Υποθέσεις C-50/96 κ.λπ., *Lilli Schröder κ.λπ.* (2000),
  - Υπόθεση C-260/89, *ERT* (2001),
  - Υπόθεση C-353/99 P, *Council v. Hautala* (2001),
  - Υπόθεση C-377/98, *Kingdom of the Netherlands v. European Parliament and Council of the EU* (2001),
  - Υπόθεση C-377/98 *Κάτω Χώρες κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου*, Συλλ. (2001),
  - Υπόθεση C-94/00, *Roquette Freres* (2002),
  - Υπόθεση C-112/00, *Schmidberger* (2002),
  - Υπόθεση C-36/02, *Omega Spielhallen und Automatenaufstellungs GmbH v. Oberbürgermeisterin dr Bundesstadt Bonn* (2004),
  - Υπόθεση C-117/01, *K.B. v. National Health Service Pensions Agency & Secretary of State for Health* (2004),
  - Υπόθεση C-303/06, *Coleman v. Law* (2008),
  - Υπόθεση C-34/2010, *Brüstle v. Greenpeace* (2011),

- Υποθέσεις C-411/10 και C-493/10, *NS and others* (2011),
- Υπόθεση C-23/12, *Mohamad Zakaria* (2013),
- Υπόθεση C-267/12, *Hay κατά Credit Agricole mutuel de Charente-Maritime et des Deux-Sevres* (2013),
- Υποθέσεις C-473/13 και C-514/13, *Bero και Bouzalmate* (2014), Υπόθεση C-79/13, *Saciri κλπ.* (2014),
- Υποθέσεις C-148/13, C-140/13 και C-150/13, A, B, C κατά *Staatsecretaris van Veiligheid en Justitie* (2014),
- Υπόθεση C-414/16, *Egenberger κατά Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung* (2018),
- Υπόθεση C-188/15, *Bougnaoui, Association de défense des droits de l'homme (ADDH) κατά Micropole* (2017),
- Υπόθεση C-193/17, *Cresco Investigation GmbH κατά Markus Achatzi* (2019), Υποθέσεις C-322/19 και C-385/19, *K.S., M.H.K. και R.A.T. v. Minister of Justice and Equality* (2021)
- ΕΔΔΑ:
  - *Rees v. United Kingdom* (1986),
  - *Cossey v. United Kingdom* (1990),
  - *B. v. France* (1992),
  - *X, Y and Z v. United Kingdom* (1997),
  - *Christine Goodwin v. United Kingdom* (2002),
  - *Pretty v. United Kingdom* (2002),
  - *Vo v. France*, (2004),
  - *Apostolakis v. Greece* (2009),
  - *M. S.S. v Belgium and Greece* (2011),
  - *Lambert v. France* (2015)